

К-14038
П298224

ISSN 0453-8048
ISSN 0320-8281

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 182

ІСТОРІЯ

Випуск 11

1 крб. 20 коп.



Вісн. Харк. ун-ту, 1979, № 182, 1—120.

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
№ 182

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 11

Заснований у 1966 р.

ХАРКІВ
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1979

Історія, вип. 11. Вісн. Харк. ун-ту, № 182. Харків, видавниче об'єднання «Вища школа», 1979. 120 с.

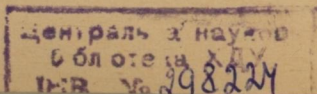
В статтях вестника освещаются успехи в экономике, науке и культуре, которых добились Украинская ССР в семье братских республик, показаны достижения трудящихся западных областей Украины за годы Советской власти. Ряд статей посвящен вопросам деятельности Советов в восстановительный период 1921—1925 гг., конфискации и распределения помещичьих земель на Украине в 1920 г., библиотечного строительства в республике в годы второй пятилетки, массово-политической и культурно-просветительной работы Красной Армии среди крестьян в 1921—1925 гг. Часть статей освещает проблемы истории древнего мира, истории зарубежных стран, историографии и археологии.

Для научных работников и преподавателей высших учебных заведений.

Редакційна колегія: *І. К. Рибалка* (відп. ред.), *Ю. О. Голубкін* (відп. секр.), *С. І. Сидельников* (заст. ред.), *Б. К. Мигаль*, *І. Л. Шерман*, *Б. А. Шрамко*.

Адреса редакційної колегії: 310077, Харків-77, майдан Дзержинського-4, університет, історичний факультет, тел. 40-17-66.

Редакція гуманітарної літератури



М. З. БЕРДУТА, канд. іст. наук

В ЄДИНИЙ СІМ'І БРАТНІХ НАРОДІВ (До 325-річчя возз'єднання України з Росією)

У січні 1979 р. минуло 325 років з часу возз'єднання України з Росією. В постанові ЦК Компартії України «Про організаційно-політичні заходи по підготовці і святкуванню 325-річчя возз'єднання України з Росією» підкреслювалось, що ця дата — «знаменна подія в громадсько-політичному житті республіки, яскрава демонстрація плодотворності і непорушності братерської дружби українського і російського, всіх народів нашої країни» [18].

Возз'єднання України з Росією було зумовлено всім попереднім історичним розвитком, наростанням економічних, політичних і культурних зв'язків українського і російського народів, відповідало корінним інтересам цих народів, «...таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» [1, с. 334]. Вийшовши з єдиного кореня давньоруської народності, російський, український і білоруський народи, історичною колискою яких була Київська Русь, пронесли через віки почуття єдності і братерства.

Довгий час українські землі, пошматовані на частини, зазнавали агресії і гніту литовських, польських і угорських феодалів, султанської Туреччини та Кримського ханства. Український народ, перебуваючи під загрозою знищення, вів героїчну боротьбу за своє існування. Борючись проти польських та українських магнатів і шляхтичів, він водночас з повагою ставився до народних мас Польщі, які також вели запеклу боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту. Шукаючи порятунку від тяжкого гноблення, український народ звертає свої погляди до братнього російського народу, вбачаючи своє майбутнє лише в союзі з ним. Дружні зв'язки між двома братніми народами увесь час посилювалися, міцніли. Це виявлялося в масових переселеннях українців у межі Росії, у переході запорізьких козаків на службу до російського уряду, у спільній боротьбі проти шляхетської Польщі, султанської Туреччини і Кримського ханства.

Постійну допомогу і підтримку Російської держави, особливо її народних мас, відчував український народ під час визвольної війни 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Виражаючи вікові прагнення і надії українського народу до

тісного союзу з російськими братами, Б. Хмельницький протягом усієї війни вів переговори з урядом Росії. 1 жовтня 1653 р. Земський собор, який зібрався у Грановитій палаті Кремля, прийняв рішення про возз'єднання України з Росією. 8 (18) січня 1654 р. Переяславська Рада, в якій взяли участь представники різних соціальних верств населення, всенародно проголосила возз'єднання України з Росією. Це історичне рішення стало виявом вікових прагнень українського народу і поклало початок новому періоду в історії України. Великий російський революціонер-демократ В. Г. Белінський писав: «Злившись навіки з єдинокровною їй Росією, Малоросія відчинила до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці ...Разом з Росією перед нею тепер велике майбутнє...» [11, с. 433].

У складі Російської держави український народ забезпечив собі сприятливі умови для всебічного розвитку. Історія свідчить, що економіка на території України, яка перебувала в складі Росії, розвивалася значно швидше, ніж на землях, що залишалися ще під гнітом Польщі, Австрії, Угорщини і Туреччини. Об'єднавшись з великим російським народом, в якому він завжди вбачав надійного захисника, український народ зумів очистити свої землі від іноземних загарбників і зберегти себе як націю. Завдяки спільній боротьбі російського і українського народів у 2-й половині XVIII ст. були визволені з-під гніту турецько-татарських агресорів південні українські землі, північне узбережжя Чорного і Азовського морів.

Возз'єднання України з Росією мало винятково важливе значення для розвитку культури українського народу. Культури двох братніх народів розвивалися у тісному єднанні, взаємно збагачувались, сприяючи зміцненню дружби. Всім відомі щирі дружні стосунки між В. Г. Короленком і П. А. Грабовським, М. Горьким і М. М. Коцюбинським, між іншими видатними представниками культур двох братніх народів. Кращі сини і дочки російського і українського народів — В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Т. Г. Шевченко, П. А. Грабовський, І. Я. Франко, Л. Українка і інші, — виступаючи самовідданими борцями проти царизму, жорстокого національного гноблення, внесли значний вклад у розвиток культури, зміцнення дружби.

Братерська співдружність українського і російського народів загартовувалася в спільній боротьбі проти поміщиків і капіталістів, за соціальне й національне визволення.

Вирішальне значення для розгортання класової боротьби трудящих усіх національностей Росії і зміцнення дружби між ними мала поява на історичній арені найреволюційнішого в світі російського пролетаріату і його бойового авангарду — Комуністичної партії. Саме російський пролетаріат, очолюваний партією більшовиків, став надійним керівником трудящих усіх національностей нашої країни у боротьбі за соціальне й націо-

нальне визволення. З перших днів свого існування Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним висунула і рішуче відстоювала ідею зближення і єдності пролетарів різних національностей, згуртовувала трудящі маси навколо російського пролетаріату для спільної революційної боротьби. Керуючись ленінською програмою з національного питання, відстоюючи право всіх гноблених народів царської Росії на самовизначення аж до відокремлення і створення своєї держави, Комуністична партія виступала за необхідність єдності дій пролетарів усіх націй. Партія більшовиків рішуче викривала великодержавний російський шовінізм і намагання українських буржуазних націоналістів підірвати єдиний революційний фронт трудящих. Особливої уваги більшовики надавали викриттю антинародної суті буржуазно-націоналістичної Центральної ради, створеної в березні 1917 р.

Партія Леніна несла в маси українського народу мудрі слова вождя про те, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови» [2, с. 125].

Вікові прагнення українського народу до соціального й національного визволення, як і прагнення всіх народів нашої країни, здійснилися в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Незабутні жовтневі дні, — говорив Генеральний Секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — сколихнули всю планету. Почалась нова історична епоха — епоха революційного оновлення світу, епоха переходу до соціалізму і комунізму. Почався шлях, по якому сьогодні йдуть сотні мільйонів людей і по якому судилося піти всьому людству» [7, с. 3]. Внаслідок перемоги Великого Жовтня і здійснення ленінської національної політики вперше в історії українського народу була створена Українська Радянська держава — Українська Радянська Соціалістична Республіка, що з перших днів свого існування проголосила федеративні зв'язки з Російською республікою. «З Жовтнем, з його великими революційно-перетворюючими ідеями і перемогами, — говорив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — нерозривно зв'язана історична доля українського народу» [16].

Ставши на шлях соціалістичного розвитку, російський, український та інші народи Росії під керівництвом Комуністичної партії перемогли внутрішніх і зовнішніх ворогів у громадянській війні. На основі ідей пролетарського інтернаціоналізму, створивши багатонаціональну державу — Союз РСР, трудящі нашої країни розгорнули будівництво соціалістичного суспільства.

Втілюючи в життя політику партії по індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, спираючись на братню

допомогу народів СРСР, український народ створив могутню промисловість, передове механізоване сільське господарство. В результаті успішного виконання передвоєнних п'ятирічок на Україні було досягнуто величезних успіхів у політичному, соціально-економічному і культурному розвитку, створено матеріально-технічну базу соціалізму. В дружній сім'ї радянських народів завдяки могутності і зростанню міжнародного авторитету Радянського Союзу здійснилося возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

Дружба народів, морально-політична єдність нашого суспільства радянський патріотизм з особливою силою виявилися під час Великої Вітчизняної війни, коли всі народи нашої багатонаціональної держави виступили на захист своєї Батьківщини.

У братерському союзі радянських республік, у нерозривній єдності з братнім російським народом український народ за роки Радянської влади досяг небачених успіхів у розвитку всіх галузей народного господарства, освіти, науки і культури. Динамічно розвивається в єдиному народногосподарському комплексі СРСР економіка республіки. УРСР виробляє нині промислової продукції у два з лишком рази більше, ніж уся наша країна в 1940 р. Промисловий потенціал республіки зріс у десять разів. Будучи однією в великих металургійних, машинобудівних і паливно-енергетичних баз СРСР, в братній сім'ї народів УРСР дає близько однієї п'ятої загальносоюзного виробництва промислової і сільськогосподарської продукції. Питома вага окремих видів продукції республіки в загальносоюзному виробництві становить: більше половини чавуну, 40% сталі і прокату, 30% вугілля, майже 60% залізної руди, 95% магістральних тепловозів, понад чверть тракторів і сільськогосподарських машин [12].

В той же час Україна одержує від братніх республік продукцію, конче необхідну їй для розвитку народного господарства. За рахунок цього УРСР задовольняє, наприклад, більше половини потреб у нафтопродуктах і лісоматеріалах, близько половини потреб у кольорових металах, тощо.

Внаслідок втілення в життя ленінської аграрної політики, завдяки дружбі народів, непорушному союзу робітничого класу і колгоспного селянства здійснено глибокі перетворення в сільському господарстві республіки. За роки Радянської влади виробництво його продукції збільшилося більш ніж у три рази. Нині на ланах республіки працює 328,9 тис. тракторів, 81,7 тис. зернозбиральних комбайнів, 290,2 тис. вантажних автомобілів та багато іншої техніки [10, с. 165]. На селі здійснено суцільну електрифікацію.

УРСР є однією з важливих баз країни по виробництву зерна, цукрових буряків, продуктів тваринництва. Хлібороби республіки в складних погодних умовах 1977 р. одержали найви-

щий за всі роки валовий урожай зерна — 48,6 млн. т і засипали в засіки Батьківщини рекордну кількість хліба — 18,5 млн. т [13]. Активно включившись у рух за досягнення найвищої урожайності, беручи до уваги слова товариша Л. І. Брежнєва про те, що республіка має можливість щороку здавати не менше мільярда пудів хліба, хлібороби України за останні шість років засипали в засіки держави 6 мільярдів пудів хліба, в тому числі 1 мільярд 82 мільйона пудів в 1978 р. Значних успіхів досягли буряководи республіки. За перші два роки десятої п'ятирічки середньорічна задача цукрової сировини на переробку становила 50 млн. т. Швидкими темпами розвивається тваринництво. За роки Радянської влади його продуктивність зросла майже в 4 рази. Виключно важливе значення для дальшого піднесення сільського господарства мають історичні рішення липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Отже, у братерському союзі радянських республік, в єдиному народногосподарському комплексі країни Радянська Україна добилась значних досягнень у соціально-економічному розвитку. Кожен день спільної творчої праці радянських людей переконує у глибокій справедливості слів товариша Л. І. Брежнєва, сказаних ним на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС: «Наша п'ятирічка — це ленінська політика дружби народів, перекладена на мову економіки» [4, с. 139].

Розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни, дальше зміцнення дружби народів знаходить своє яскраве виявлення в соціалістичному змаганні, творчій співдружності трудящих СРСР. Велика давня дружба зв'язує металургів України і Уралу, шахтарів Донбасу і Кузбасу, металістів Харкова і машинобудівників Ленінграду, трудівників Львівщини і Алтайського краю. Тисячі посланців робітничого класу, спеціалістів народного господарства УРСР беруть активну участь у будівництві Байкало-Амурської магістралі і об'єктів Далекого Сходу, у піднесенні господарства Нечорнозем'я.

Разом з усіма народами Радянської держави трудящі України тісно співробітничаять з трудящими соціалістичних країн. Багато підприємств республіки беруть участь у спорудженні об'єктів у братніх країнах. Прикладом спільної праці, братерської взаємодопомоги є будівництво газопроводу Оренбург — Західний кордон СРСР, значна частина якого проходить по території України. Разом з радянськими робітниками, інженерами пліч-о-пліч працюють робітники і спеціалісти з Польщі, НДР, Болгарії, Угорщини.

У ході виконання народногосподарських планів широкого розмаху набула творча активність трудящих УРСР, що зумовило появу цілого ряду починів. Особливо багато цінних починів народилося в республіці в умовах всенародного трудового піднесення на честь 60-річчя Великого Жовтня: «П'ятиріччі ефективності і якості — робітничу гарантію», «Жодного відстаючого

поруч», «Ювілейному року — ударний фініш» та ін. Трудящі України пам'ятають, що подальший розвиток соціалістичного змагання, комуністичне ставлення до праці — «наш загальний бойовий лозунг», — як підкреслював на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев [3, с. 86].

Трудові звершення трудящих республіки дістали високу оцінку партії і уряду. Радянська Україна нагороджена двома орденами Леніна, орденом Жовтневої революції і Дружби народів. Сотні тисяч передовиків і новаторів виробництва нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. Так, за успіхи, досягнуті у виконанні планів соціалістичних зобов'язань 1977 р., в республіці орденами і медалями СРСР нагороджено близько 37 тис. трудівників промисловості, будівництва, транспорту і близько 50 тис. хліборобів [17].

У братерському союзі радянських республік неухильно поліпшується добробут трудящих України. За минуле десятиріччя заробітна плата робітників УРСР збільшилася в 1,5 раза, а колгоспників — в 1,6 раза [9, с. 548]. Рік у рік зростає споживання трудящими продуктів харчування і промислових товарів, значно поліпшилися житлові і побутові умови. Щороку близько двох мільйонів трудящих республіки стають новоселами. Лише за два роки десятої п'ятирічки в УРСР 3,3 млн. чол. одержали нові квартири, збудовано шкіл на 429 тис. учнівських місць, дошкільних установ — на 199 тис. місць [9, с. 567].

Великих успіхів досягнуто в здійсненні культурної революції. У республіці виходить близько двох тисяч газет, близько 500 журналів, з них дві третини — українською мовою. На Україні, де до революції більше 70% населення було неписьменним, за радянські часи здійснено перехід до обов'язкової середньої освіти, створено широку мережу вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Всіма засобами навчання охоплено третину населення. Сьогодні в УРСР діють 143 вузи, 730 спеціальних середніх учбових закладів, 26 тисяч загальноосвітніх шкіл. В республіці працює близько 180 тис. науковців, з них 4,4 тис. докторів і більше 50 тис. кандидатів наук. У народному господарстві налічується 4,5 млн. спеціалістів з вищою і середньою освітою [14].

Зміцнюється єдність культур братніх народів. Лише за роки дев'ятої п'ятирічки на Україні було видано 833 книги 519 російських письменників тиражем близько 47 млн. екземплярів. У той же час на мовах народів СРСР видано 426 книг 198 українських письменників загальним тиражем близько 33 млн. екземплярів [8, с. 70]. Розвиток культури українського народу відбувається в нерозривному творчому зв'язку і органічній взаємодії з культурами всіх братніх народів СРСР. Декади літератури і мистецтва, фестивалі, які стали традиційними, є святом братерства і дружби, торжеством ленінської національної політики. Все це наочно викриває брехливі твердження

буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсификаторів про «загибель» і «знищення» української культури. «Без перебільшення можна сказати, що тільки в співдружності радянських республік, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — об'єднавшись з ними і подесятеривши тим самим власні сили, зміг по-справжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй трудовій енергії і талантам народ України!» [5, с. 54]. У дружбі і єдності — сьогоднішнє і майбутнє всіх радянських республік. Важливим історичним етапом розвитку нашої багатонаціональної держави, виявом справжнього народовладдя, рівності радянських народів, розширення і поглиблення соціалістичної демократії є прийняття нової Конституції СРСР і Конституцій союзних республік. «Обговорення проекту Конституції, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — ще раз показало, якою міццю і животворною силою є єдність усіх класів і соціальних груп, усіх націй і народностей, усіх поколінь радянського суспільства, згуртованих навколо Комуністичної партії» [6, с. 26].

Україна сьогодні — це рівна серед рівних в єдиній сім'ї радянських республік. «Докорінні зміни, які відбулись на Україні за роки Радянської влади ...справді грандіозні, — говорив товариш В. В. Щербицький у доповіді «Про проект Конституції Української РСР». — Вони переконливо показують, чого можуть досягти трудящі в умовах соціалізму в братній сім'ї вільних народів» [15].

Втілюючи в життя соціально-економічну програму, накреслену XXV з'їздом КПРС, трудящі України у братній сім'ї народів успішно виконують і перевиконують завдання четвертого року десятої п'ятирічки. Історичний досвід будівництва соціалізму і комунізму, факти повсякденного життя переконливо свідчать про те, що свобода, щастя, успіхи українського народу можливі тільки в єдиному і могутньому Союзі Радянських Соціалістичних Республік [9, с. 596].

30 січня 1979 р., виступаючи на урочистих зборах в м. Києві, присвячених 325-річчю возз'єднання України з Росією, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький підкреслив: «...Ми завжди будемо зміцнювати наш єдиний, могутній Союз Радянських Соціалістичних Республік, примножувати його економічну та оборонну могутність» (Радянська Україна, 1979, 31 січ.).

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* — Повне збір. тв., т. 32, с. 333—334. 2. *Ленін В. І.* Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. тв., т. 24, с. 111—145. 3. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976. 288 с. 4. *Брежнев Л. І.* Ленінським курсом, т. 6. К., Політвидав України. 680 с. 5. *Брежнев Л. І.* Ленінським курсом, т. 4. К., Політвидав України. 462 с. 6. *Брежнев Л. І.* Про проект Конституції (Основного Закону) СРСР і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 4 жовтня 1977 р. К., Політвидав

України, 1977, 32 с. 7. Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства, К., Політвидав України, 1977, 32 с. 8. Щербицкий В. В. Советская Украина, М., Политиздат, 1977, 70 с. 9. Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи, М., Политиздат, 1978, 624 с. 10. Народне господарство Української РСР. Ювілейний стат. щорічник. К., «Техніка», 1977, 463 с. 11. Белінський В. Г. Вибрані філософські твори, т. 1, К., 1948. 12. Газ. «Правда України», 1978, 19 верес. 13. Газ. «Радянська Україна», 1978, 1 лют. 14. «Радянська Україна», 1977, 24 черв. 15. «Радянська Україна» 1978, 25 берез. 16. «Радянська Україна», 1977, 6 листоп. 17. «Радянська Україна», 1978, 7 лют., 23 берез. 18. «Радянська Україна», 1978, 17 верес.

Б. К. МИГАЛЬ, д-р іст. наук

ПІД ПРАПОРОМ ЖОВТНЯ

(До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі)

Першого листопада 1979 р. минає 40 років з того дня, коли депутати Позачергової V сесії Верховної Ради СРСР одностайно ухвалили Закон про включення західноукраїнських земель до складу Союзу РСР і возз'єднання їх з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. Чотири десятиліття тому здійснилася мрія трудящих Західної України, які пройшли до цієї знаменної події через століття боротьби проти феодально-кріпосницького гніту, капіталістичної експлуатації та національного гноблення. Особливо гострою і цілеспрямованою ця боротьба стала після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли революційний рух в західноукраїнських землях поєднався з вимогою возз'єднання з Радянською Україною. У цьому прагненні найбільш повно виявився вплив ідей соціального і національного визволення, проголошених Великим Жовтнем [1, с. 3, 15—16].

Люті вороги українського народу — буржуазні націоналісти, намагаючись не допустити перемоги трудящих, у 1918 р., після розвалу клаптевої Австро-Угорської монархії утворили маріонеткову буржуазну державу — Західноукраїнську народну республіку, яка, проіснувавши кілька місяців, була поглинута буржуазно-поміщицькою Польщею. Землі Північної Буковини за згодою Антанти анексувала королівська Румунія, а Закарпаття — буржуазна Чехословаччина.

На загарбаних міжнародним імперіалізмом українських землях трудящі маси терпіли від жорстокої експлуатації, безправ'я, безробіття, безземелля, злиднів та голоду, зазнавали національного гніту. Забороняючи українську мову, закриваючи українські школи і культурно-освітні заклади, буржуазні уряди Польщі, Румунії і Чехословаччини намагалися денаціоналізувати місцеве населення. Цій анексіоністській політиці трудящі маси на протязі двох десятиріч чинили впертий всезростаючий опір.

Боротьбу робітників і селян проти соціального і національного гніту очолили комуністи. В лютому 1919 р. на основі об'єднання комуністичних організацій, які діяли в найбільших промислових центрах Західної України, було утворено Комуністичну партію Східної Галичини. В 1923 р. вона прийняла назву Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) і увійшла до складу Комуністичної партії Польщі. В кінці 1918 р. виникли крайові організації комуністів Північної Буковини і Закарпатської України, які входили до складу компартій Румунії і Чехословаччини.

Влітку 1920 р., діючи в підпіллі, партійні організації підняли трудящих Західної України на повстання під лозунгом встановлення Радянської влади. Широкий повстанський рух злився з наступом Червоної Армії проти військ буржуазно-поміщицької Польщі, що привело до ліквідації експлуататорського режиму на території 15 повітів і утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Виражаючи волю трудящих до возз'єднання з УРСР уряд Радянської Галичини планував розглянути це питання на першому з'їзді Рад робітничих і селянських депутатів визволеного краю [9, с. 521]. Але в той час відстояти Радянську владу в Західній Україні не вдалося. Одержавши військову і фінансову допомогу від держав Антанти, буржуазно-поміщицька Польща знову окупувала частину українських земель. На Паризькій конференції в березні 1923 р. імперіалістичні держави всупереч інтересам українського і білоруського народів визнали за Польщею «право на володіння» Західною Україною і Західною Білорусією.

У відповідь на зухвалі дії імперіалістів робітники і селяни посилили боротьбу проти соціального і національного гніту. Особливої гостроти вона набула під час світової економічної кризи. За період з 1930 по 1933 р. в Західній Україні відбулося 1300 робітничих страйків [13, с. 384]. Одним з найбільших виступів пролетаріату був львівський квітневий страйк 1936 р., який переріс у збройний виступ та дводенні бої з військами і поліцією під лозунгом «Хай живе влада Рад».

Буржуазно-поміщицькі уряди Польщі, Румунії і Чехословаччини, застосовуючи режим військового часу, придушували виступи трудящих мас. Найбільш жорстоких репресій зазнавали комуністи. Сотні кращих представників народу були засуджені до каторжних робіт і тривалого ув'язнення. Пособниками гнобителів виступали українські націонал-фашистські партії і організації, такі як «Українське національно-демократичне об'єднання» (УНДО), «Український католицький союз» (УКС), «Організація українських націоналістів» (ОУН). Створені на кошти імперіалістичних урядів і розвідок ці націоналістичні об'єднання вели антирадянську пропаганду, вдавалися до провокацій і бандитських нападів на членів комуністичних організацій, робітничих і селянських кооперативів, культурно-

освітніх, закладів. Спілкуючись з урядами Польщі, Румунії і фашистської Німеччини, вони виношували плани збройної агресії проти Радянського Союзу, вели шпигунську діяльність на території Країни Рад.

У відповідь на націоналістичну пропаганду і шовіністичні дії правлячих кіл комуністи згуртовували робітників і селян під прапором пролетарського інтернаціоналізму. V конференція КПЗУ (1924 р.), визначаючи своє ставлення до національного питання, вказувала, що націоналістичним настроям партія «протиставляє клич боротьби з'єднаним фронтом робітництва всієї Польської держави за диктатуру пролетаріату в Польщі та клич злуки радянської Західної України з УРСР» [23, с. 39].

В роки панування буржуазно-поміщицьких урядів на західноукраїнських землях уряд СРСР постійно вимагав виконання умов Ризького мирного договору 1921 р.: гарантувати права національних меншостей, в тому числі і українського народу і не чинити насильства над волею населення Західної України [3, с. 626—627; 15, ст. 223]. Радянські люди активно підтримували класову боротьбу трудящих західноукраїнських земель. На мітингах і зборах робітники, колгоспники, службовці і інтелігенція протестували проти жорстоких судових розправ і так званих «пацифікацій» у Польщі, Румунії і Чехословаччині, збирали кошти на допомогу політичним в'язням та їх сім'ям. Це справляло величезний моральний вплив на трудящих поневоленних західноукраїнських земель, свідчило про те, що їх боротьба за возз'єднання з Радянським Союзом не ізольована — вона знаходить підтримку і схвалення в політиці соціалістичної держави.

Першою жертвою розв'язаної німецьким фашизмом і імперіалістичними країнами другої світової війни стала Польща. Кинутий напризволяще буржуазно-поміщицьким урядом польський народ потрапив під гніт фашистської Німеччини. Поневолення загрожувало населенню Західної України і Західної Білорусії. Враховуючи ці обставини, Радянський уряд 17 вересня 1939 р. дав наказ Червоній Армії взяти під свій захист єдинокровних братів. Дванадцятиденний визвольний похід Червоній Армії злився з боротьбою трудящих Західної України під керівництвом революційних комітетів. Вони забезпечили створення на визволеній території тимчасових управлінь і селянських комітетів, які ліквідували органи старого державного управління, встановлювали робітничий контроль на підприємствах, запроваджували восьмигодинний робочий день, брали на облік поміщицьку землю, реманент і худобу, спираючись у своїх революційних діях на робітничу гвардію і селянську міліцію.

Для того щоб остаточно вирішити питання про державну владу, форму суспільно-політичного устрою і возз'єднання з Радянською Україною за ініціативою Львівського тимчасового управ-

ління було вирішено скликати Народні Збори Західної України на основі загальних, рівних і прямих виборів. На початку жовтня 1939 р. тимчасові управління та селянські комітети розпочали підготовку до виборів у Народні Збори, а 22 жовтня вперше в історії Західної України трудящі обирали своїх повноважних представників до органів народовладдя.

27 жовтня 1939 р. у Львові Народні Збори, виражаючи волю визволеного народу, одностайно проголосили «встановлення Радянської влади на всій території Західної України. «Віднині, — говорилося в «Декларації про державну владу», — вся влада в Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих» [4, с. 43]. У той же день Народні Збори одноголосно затвердили «Декларацію про прийняття Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік», яка закінчувалася словами: «Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки з тим, щоб з'єднати український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу» [4, с. 45]. На заключному засіданні було обрано Повноважну Комісію для внесення у Верховні Ради СРСР і УРСР прохання про законодавче закріплення возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською країною. 1 листопада 1939 р. в урочистій обстановці Позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР задовольнила це прохання і ухвалила Закон про включення Західної України і Західної Білорусії до складу СРСР. Сесія запропонувала Верховним Радам УРСР і БРСР прийняти визволені землі до складу своїх республік [4, с. 71—72]. 15 листопада 1939 р. в Києві Позачергова третя сесія Верховної Ради Української РСР ухвалила Закон про прийняття Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки [4, с. 85].

Події в Західній Україні поклали початок завершенню возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі. В кінці 1939 — на початку 1940 рр. посилилася боротьба трудящих Бессарабії і Північної Буковини за возз'єднання з Країною Рад. Йдучи назустріч пригнобленим масам, Радянський уряд, послідовно здійснюючи ленінську миролюбну політику, врегулював з Румунією питання про повернення СРСР Бессарабії і Північної Буковини. 2 серпня 1940 р. Сьома сесія Верховної Ради СРСР ухвалила Закон про утворення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки і включення північної частини Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки [4, с. 112]. Включення земель Західної України і Північної Буковини до складу УРСР,

здійснене під керівництвом Комуністичної партії, назавжди поклало край соціальному і національному гнобленню частини українського народу.

На визволеній території з перших днів розгорнулося соціалістичне будівництво, у здійсненні якого трудящі широко використовували досвід, набутий народами Радянського Союзу. Вся творча робота проходила під керівництвом 3375 первинних партійних організацій. У 1941 р. вони об'єднували вже 40,4 тис. комуністів [12, с. 509]. На основі рішення Народних Зборів і Указу Президії Верховної Ради СРСР від 15 серпня 1940 р. було націоналізовано велику промисловість і банки, внаслідок чого у державну власність перейшло 2754 промислових підприємства Західної України і Північної Буковини [7, с. 260, 264]. За небувало короткий строк була ліквідована ганебна спадщина капіталізму — безробіття. Ця в минулому болісна проблема вирішувалася шляхом розширення промислового виробництва і надання роботи безробітним у східних районах республіки і Радянського Союзу. Кількість працюючих на підприємствах західних областей зросла в 1940 р. у порівнянні з 1939 р. на 327,5 тис. чоловік*. До квітня 1940 р. з Львівської області на постійну роботу в Донбас на інші райони Радянського Союзу виїхало понад 17 тис. чоловік [17, с. 246], а з Чернівецької (за перші півроку після визволення) — 14 тис. чоловік [7, с. 264]. Органи Радянської влади піклувалися про підвищення заробітної плати, переселяли робітників у квартири і будинки, що раніше належали буржуазії.

Відповідно до аграрної програми Комуністичної партії на визволених землях було здійснено націоналізацію всієї землі, а також конфіскацію земельної власності у експлуататорів і розподіл її серед безземельних і малоземельних селянських господарств. Селяни одержали 2 млн. га землі, що належала поміщикам, монастирям, великим державним чиновникам і близько 2 млн. га землі, вилученої у куркулів [6, с. 58]. Серед селян було розподілено більшу частину робочої і продуктивної худоби, реманент і посівний матеріал з конфіскованих поміщицьких маєтків. Радянська влада видавала пільгові кредити для купівлі худоби і сільськогосподарських машин, створювала МТС.

В результаті роз'яснювальної роботи партійних організацій і поширення досвіду колгоспного будівництва в східних районах країни найбільш свідома частина селян західних областей почала створювати з кінця 1939 р. колективні господарства. Вже навесні 1940 р., долаючи опір куркулів і терористичні дії націоналістичного підпілля, до спільного обробітку землі перейшли селяни 155 сіл. На початок червня 1941 р. у восьми західних областях було створено 2886 колгоспів, які об'єднували

* Підраховано за даними [7, с. 264; 13, с. 381; 20, с. 131].

205 тис. селянських дворів [10, с. 374]. Велику допомогу першим колгоспам у організації і налагодженні виробництва подавали 225 МТС [10, с. 347], машинний парк яких становив 1920 тракторів і 77 зернозбиральних комбайнів [11, с. 167].

Соціалістичні перетворення в західноукраїнському селі сприяли швидкому розвитку продуктивних сил сільського господарства, ліквідації бідуваль та злиднів, властивих дрібним одноосібним господарствам, відкривали шлях до заможного і культурного життя.

Одночасно з економічними перетвореннями здійснювалися докорінні зміни в галузі народної освіти і культури. Уже в перші місяці існування Радянської влади на визволених землях запроваджується загальне початкове навчання. Почали діяти 6913 шкіл, в яких навчалося 1,5 млн. дітей трудящих [20, с. 136]. В школах ліквідації неписьменності здобували освіту 440 тис. чоловік [20, с. 136]. Було реорганізовано п'ять вищих учбових закладів і відкрито 10 нових з контингентом 14,5 тис. студентів [11, с. 396—397]. В 70-ти середніх спеціальних учбових закладах навчалося 12,8 тис. учнів [11, с. 398—399]. Переважна більшість студентів вузів і учнів технікумів були вихідцями з сімей трудящих. Якщо у буржуазно-поміщицькій Польщі медичне обслуговування трудящим фактично не надавалося, то уже в перший рік існування Радянської влади в Західній Україні лікування і догляд за здоров'ям населення здійснювали 184 лікарні, 22 пологових будинки, 492 амбулаторії і поліклініки [12, с. 510].

Велику допомогу трудящим західноукраїнських земель у державному, господарському і культурному будівництві подавали спеціалісти східних районів Радянського Союзу. Сотні кваліфікованих працівників добровільно від'їжджали у західні області, щоб передати свій досвід роботи у різних галузях народного господарства. Одними з ініціаторів організації культурної допомоги трудящим Західної України виступили науковці Харківського державного університету. 16 жовтня 1939 р. в університетській багатотиражці вони надрукували лист-звернення до всіх наукових працівників вузів України з закликом допомоги швидкому культурному піднесенню визволеного краю. Харків'яни зобов'язалися укомплектувати марксистсько-ленінською літературою бібліотеку Львівського університету, подати методичну допомогу вищим учбовим закладам і надіслати туди кваліфікованих викладачів, допомогти у вивченні природних ресурсів і вирішити питання розміщення виробничих сил. Звернення підписали видатні вчені: М. П. Барабашов, Л. А. Булаховський, І. М. Буланкін, А. І. Кіпріанов, О. В. Нагорний, Д. М. Синцов та ін. [19]. На заклик харків'ян відгукнулися сотні викладачів вузів республіки. Тільки у Львівський університет прибуло 45, а в політехнічний інститут — 85 викладачів із східних областей [5, с. 186].

Так, при допомозі народів-братів трудящі західних областей республіки під керівництвом Комуністичної партії почали будувати соціалістичну економіку і культуру.

22 червня 1941 р. мирна праця радянських людей була перервана віроломним нападом фашистської Німеччини. Разом з усім радянським народом на священну війну проти загарбників виступили трудящі західних областей УРСР. У лавах Збройних Сил, у партизанських загонах і в підпіллі вони вели непримиренну боротьбу проти фашизму та його пособників — українських буржуазних націоналістів, які, вдаючись до страхітливих звірств, намагалися ліквідувати здобутки Радянської влади і насадити гітлерівський «новий порядок». Зламавши хребет фашистської армії та її сателітів, радянські війська в жовтні 1944 р. визволили всю територію України.

Ліквідація фашистського хортистського режиму в Угорщині створила можливість возз'єднатися з соціалістичною вітчизною і народів Закарпатської України. 26 листопада 1944 р. в Мукачеві І з'їзд Народних комітетів, які були утворені в ході боротьби проти фашистів, ухвалив рішення про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною [4, с. 160—162]. Враховуючи прагнення місцевого населення, 29 червня 1945 р. уряди СРСР і Чехословаччини підписали угоду про возз'єднання Закарпаття «з своєю споконвічною батьківщиною — Україною» і включення краю «до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки» [4, с. 170]. Цей історичний акт став реальним втіленням в життя ленінської національної політики КПРС і ознаменував завершення возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни трудящі Західної України при братній допомозі народів СРСР приступили до відбудови народного господарства і завершення соціалістичних перетворень. Керівною і спрямовуючою силою у вирішенні цих величних завдань стали партійні організації, кількісний склад яких у роки четвертої п'ятирічки зріс з 31,1 тис. до 88,6 тис. комуністів [12, с. 602].

Для забезпечення випереджаючих темпів розвитку економіки краю уряд УРСР прийняв спеціальні постанови і виділив необхідні кошти. Уже в роки четвертої п'ятирічки це дало можливість не тільки відновити і розширити виробництво в старих галузях промисловості — деревообробній, легкій, нафтовій, а й розпочати будівництво машинобудівних, цементних і газових підприємств. Високими темпами здаїнювалося промислове будівництво у Львові. Тут стали до ладу заводи сільськогосподарських машин і автотранспорту, телеграфної апаратури і склокомбінат. Старовинне місто зусиллям радянських людей було перетворене у великий промисловий центр України.

Допомогу трудящим західних областей у вирішенні питань індустріалізації подавали всі братні республіки. Уже в перші

місяці після визволення з-під фашистського ярма ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У направили в Західну Україну 80 тис. партійних і радянських працівників, учителів, спеціалістів різних галузей народного господарства [14, с. 227].

На основі індустріалізації відбулися кількісні і якісні зміни у складі робітничого класу. Щорічно він поповнювався 20-30 тис. нових робітників, в основному з місцевого населення. На кінець четвертої п'ятирічки 400-тисячна армія промислових, будівельних і транспортних робітників, керована партійними організаціями, відігривала вирішальну роль у розв'язанні всіх питань соціально-економічного і культурного розвитку, зміцненні державного ладу в західноукраїнських землях [21, с. 34].

Соціалістична індустріалізація сприяла докорінним перетворенням у сільському господарстві краю. Долаючи опір куркулів і націоналістичних банд, постійно одержуючи допомогу від органів Радянської влади, трудящі селяни повсюди переходили до створення колективних господарств. Весною 1950 р. понад 90% селянських господарств об'єднувалися в колгоспи [16, с. 71]. На XVII з'їзді КП(б)У (вересень 1952 р.) відзначалося: «Величезною перемогою партійної організації республіки є завершення суцільної колективізації в західних областях. Трудяще селянство цих областей твердо і міцно стало на шлях колгоспного життя. На основі суцільної колективізації ліквідовано куркульство, завдано нищівного удару по недобитках українських буржуазних націоналістів — найлютіших ворогів українського народу» [2, с. 413]. Таким чином, здійснення суцільної колективізації дало можливість включити сільське господарство західноукраїнських областей в єдину радянську соціалістичну економіку.

У повоєнний період у Західній Україні в основному були розв'язані завдання культурної революції. Відродження в стислі строки мережі шкіл дало змогу охопити навчанням усіх дітей шкільного віку і ліквідувати неписьменність серед дорослого населення. Розпочалися заняття у 20 вищих учбових закладах і 82 технікумах, що поклато початок інтенсивному процесу виховання радянської інтелігенції, основним джерелом поповнення якої стала місцева молодь.

Побудований за допомогою всього радянського народу фундамент соціалістичної економіки і культури став міцною основою дальшого всебічного розвитку західноукраїнських земель. Постійне піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про подолання економічної відсталості краю забезпечило випереджаючі темпи його промислового розвитку у порівнянні з іншими областями республіки і країни в цілому. Уже в кінці 50-х років обсяг валової продукції промисловості західних областей перевищив обсяг валової продукції сільського господарства [21, с. 35].

Будівництво ряду місцевих і потужних районних електричних станцій забезпечило на кінець 60-х років здійснення суцільної електрифікації краю.

В 50—60 рр. небачено розширилося використання природних багатств краю: покладів вугілля, газу, нафти, сірки, ангідриту, мергелю та ін. На цій сировинній базі почало діяти понад 15 шахт Львівсько-Волинського вугільного басейну, кілька нових родовищ газу, гіганти хімічної промисловості — Роздольський і Новояворівський сірчані комбінати, Стеблицький калійний комбінат, Миколаївський і Новоздолбунівський цементні заводи, Калуський хімкомбінат та ряд інших підприємств. Загальний обсяг промислового виробництва західних областей України в 1975 р. перевищив рівень 1937 р. у 40 разів [21, с. 36].

Піднесення промислового виробництва супроводжувалося невідпинним зростанням ролі провідної сили суспільства — робітничого класу. Робітники та інженерно-технічні працівники промислових підприємств Західної України висунули з свого середовища тисячі новаторів, передовиків виробництва, заспівувачів нових форм соціалістичного змагання. Всій країні відомі імена Героїв Соціалістичної праці І. П. Братчина, М. Г. Валуха, С. Г. Гапона, В. Й. Гургеля, М. І. Миляна, П. К. Тоцького та багатьох інших.

Перемога колгоспного ладу в західноукраїнських землях відкрила широкий шлях до небувалого піднесення економіки сільського господарства, зростання добробуту та культурного рівня селянства. Послідовне здійснення аграрної програми КПРС забезпечило підвищення ефективності виробництва основних видів продукції зернового господарства і тваринництва в колгоспах і радгоспах західних областей. Це стало можливим завдяки збільшенню капіталовкладень у сільське господарство, особливо після історичного березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, невідпинному зростанню поставок сільськогосподарських машин, мінеральних добрив, застосуванню нових методів ведення господарства, ініціативі і самовідданій праці трудівників ланів. У 1976 р. валова продукція сільського господарства західних областей досягла 4,8 млрд. крб., втричі перевершивши довоєнний рівень [11, с. 162]. У тому ж році на ланах 1722 колгоспів і 198 радгоспів Західної України працювало в 30 разів більше тракторів, ніж у передвоєнному 1940 році, в 163 рази більше зернових комбайнів, майже 5000 бурякозбиральних і 800 кукурудзозбиральних комбайнів*. В роки Радянської влади на визволених землях виросла плеяда передовиків сільськогосподарського виробництва, які своєю героїчною працею прославляють соціалістичну Вітчизну. Це — двічі Герої Соціалістичної Праці кукурудзозводи Є. О. Долинюк, Г. М. Ладані, Ю. Ю. Питра, голова колгоспу Ю. Т. Личук та ін.

* Підраховано за даними [11, с. 166—167, 171].

Динамічний розвиток економіки забезпечив дальше піднесення культурного рівня трудящих. Край, де 40 років тому панувала неписьменність, назавжди ліквідував цю ганебну спадщину минулого. За роки Радянської влади кількість спеціалістів у народному господарстві, які мають вищу і середню спеціальну освіту, збільшилася в 6,6 раза [11, с. 289]. Підготовка фахівців нині здійснюється у 24 вузах і 134 середніх спеціальних учбових закладах [11, с. 396, 398]. За 40 років кількість студентів виросла майже в 4 рази, а учнів технікумів — в 10 разів*.

Використання досвіду культурної революції в СРСР, братня допомога всіх народів нашої країни забезпечили утвердження в західних областях соціалістичної за змістом, національної по формі та інтернаціональної по духу і характеру культури.

У доповіді на березневому (1978 р.) Пленумі ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький говорив: «Возз'єднавшись в єдиній Радянській соціалістичній державі, трудящі цих областей повною мірою відчували життєдайну силу ленінської національної політики КПРС, дружби народів СРСР. Сьогодні за рівнем економічного і соціально-культурного розвитку західні області стали врівень з усією республікою, з усією країною» (Комуніст України, 1978, № 4, с. 8).

Досягнення трудящих західних областей — яскраве свідчення невичерпних можливостей всебічного розвитку, відкритих Великим Жовтнем, Радянською владою. Ці досягнення — результат цілеспрямованої діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу, під проводом якої трудящі західних областей України разом з усім радянським народом віддають усю творчу енергію виконанню історичних рішень XXV з'їзду КПРС, соціально-економічних планів десятої п'ятирічки.

Список літератури: 1. Про 60-ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., Політвидав України, 1977. 18 с. 2. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, К., Політвидав України, 1977. 1022 с. 3. Документи зовнішньої політики СРСР, т. 3, М., Госполитиздат, 1959. 563 с. 4. Возз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі (1939—1949 рр.). Зб. документів і матеріалів. К., Держполітвидав УРСР, 1949. 221 с. 5. Вища школа Української РСР за 50 років, ч. 1 (1917—1945). Вид-во при Київськ. ун-ті, 1967. 394 с. 6. Досягнення Радянської України за сорок років. Стат. зб. К., Держстатвидав, 1957. 152 с. 7. Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, К., Наукова думка, 1967. 507 с. 8. Історія селянства Української РСР, т. 2, К., «Наукова думка», 1967. 534 с. 9. Історія Української РСР, т. 5, К., Наукова думка, 1977. 590 с. 10. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Зб. документів і матеріалів. К., Наукова думка, 1976. 512 с. 11. Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., Техніка. 462 с. 12. Очерки истории Коммунистической партии Украины. 4-е изд. доп. Киев,

* Підраховано за даними [11, с. 397, 399]

Политиздат України, 1977. 813 с. 13. Очерки развития народного хозяйства УССР. М., 1954. 554 с. 14. Розвиток народного господарства Української РСР (1917—1967), т. 2, К., Наукова думка, 1967. 496 с. 15. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины, 1921, № 8. 16. Соціальні перетворення у радянському селі на прикладі сіл західних областей Української РСР. К., Наукова думка, 1976. 233 с. 17. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 1, К., Наукова думка, 1973. 319 с. 18. Україна за п'ятьдесят років (1917—1967). Стат. довідник. К., Політвидав України, 1967. 272 с. 19. Газ. «За більшовицькі кадри», орган ректорату і партійного комітету Харк. держ. ун-ту, 1939, 16 жовт. 20. *Бабій Б. М.* Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., Вид-во АН УРСР, 1954. 193 с. 21. *Ковальчак Г. І.* Розвиток соціалістичної промисловості в західних областях УРСР. — «УІЖ», 1976, № 7, с. 31—40. 22. *Маланчук В. Ю.* Торжество ленінської національної політики. Львів, 1963. 23. *Сардачук П. Д.* КПП і КПЗУ на чолі інтернаціонального згуртування польських і західноукраїнських трудящих у революційно-визвольній боротьбі. — «УІЖ», 1977, № 11, с. 37—45. 24. *Чугайов В. П., Ковальчак Г. І.* Торжество ідей Великого Жовтня в західних областях України. — «УІЖ», 1977, № 12, с. 38—48.

В. В. ЛАНТУХ, канд. іст. наук

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ВЦВК РАД ПЕРШОГО СКЛИКАННЯ

Про створення керівного центру Рад йдеться у багатьох працях, присвячених підготовці і здійсненню Великої Жовтневої соціалістичної революції. Однак в історичній літературі не в повній мірі досліджено процес створення такого органу, зустрічаються розбіжності в характеристиці кількісного і партійного складу ВЦВК Рад. У цій статті зроблено спробу дещо доповнити висвітлення цього питання.

Ідея створення центрального керівного органу Рад належить В. І. Леніну. Ще у квітні 1907 р. Володимир Ілліч Ленін, враховуючи досвід діяльності Рад у роки першої російської революції, довів, що «Ради робітничих депутатів і їх об'єднання (розрядка наша. — В. Л.) необхідні для перемоги повстання» [1, с. 176].

Партія більшовиків, керуючись ленінськими вказівками, після перемоги Лютневої революції поставила завдання створити об'єднаний центральний орган Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Про це переконливо свідчать виступи діячів партії на сторінках газети «Правда» за березень 1917 р. [6, 14, 18 берез.].

У квітневих тезах В. І. Ленін підкреслив, що вся державна влада в країні повинна перейти до Рад, а 10 квітня, виступаючи на мітингу перед солдатами, він вказував, що центральною державною владою має стати Рада рад робітничих, солдатських і селянських депутатів [2, с. 181].

Всеросійська нарада Рад робітничих і селянських депутатів, яка відбулася в кінці березня — на початку квітня 1917 р. не створила керівного центру Рад, хоча і були створені їх обласні

центри. Ось чому це завдання постало перед I Всеросійським з'їздом Рад, на якому більшовики повели боротьбу за створення такого органу.

13 липня 1917 р. розпочала роботу організаційна секція з'їзду. Виконком Петроградської Ради запропонував створити центральний орган Рад робітничих і солдатських депутатів і ввести до його складу 120—150 чоловік. Крім того, до нього мали увійти два представники центрального комітету партії більшовиків, по два представники від меншовиків і есерів і по одному — від трудовиків, бундівців, народних соціалістів, латиських соціалістів, польських соціал-демократів і ППС-лівіця* [4, ф. 6978, оп. 1, с. 60, а. 13, 14]. Злиття центральних органів Рад робітничих і солдатських депутатів і Рад селянських депутатів лідери Виконкому вважали «недоцільним і ризикованим» [4, ф. 6978, оп. 1, с. 60, а. 16, 25—26].

Більшовики ж стояли за тісне об'єднання з Радами селянських депутатів. Вони звернули увагу делегатів на те, що на місцях Ради йдуть «сміливими рішучими кроками до того, щоб досягти злиття або об'єднання їх» [4, ф. 6978, оп. 1, с. 60, а. 13]. Переважна більшість делегатів погодилася з більшовиками. Для розробки положення про центральний орган Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у секції була створена комісія з 15 чоловік. До її складу увійшло три більшовики [4, ф. 6978, оп. 1, с. 61, а. 11].

Наступного дня при обговоренні проекту положення про центральний орган Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів меншовики знову виступили проти створення єдиного центру Рад. Більшовики на конкретних прикладах, рішеннях Всеросійської наради Рад і фронтових з'їздів переконали делегатів секції про необхідність єдиного органу. В результаті голосування проект положення про створення такого центру був одностайно прийнятий [4, ф. 6978, оп. 1, с. 62, а. 3—5]. У зв'язку з цим більшовики запропонували скликати протягом двох місяців спільний Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Незважаючи на спробу меншовиків затягти строк скликання такого з'їзду, або взагалі провалити цю пропозицію, секція схвалила її більшістю голосів [4, ф. 6978, оп. 1, с. 62, а. 10].

Виходячи з рішень VII Всеросійської (Квітневої) партконференції, яка взяла курс на соціалістичну революцію під гаслом «Вся влада Радам!», більшовики вимагали, щоб ВЦВК контролював усю державну владу, в тому числі і Тимчасовий уряд, а не тільки міністрів-соціалістів, як пропонували угодовці.

15 червня 1917 р. секція знову обговорювала питання про те, яким повинен бути ВЦВК. Рядові члени партій меншовиків і есерів не розуміли чому їх лідери виступають проти єдиного центру Рад. Вони заявили: «Ми їхали сюди, щоб одержати

* Партія польських соціалістів.

триєдиний орган Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У цьому напрямку йде робота на місцях». «Коли нас армія обирала на Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, то малось на увазі, що нас обирають на триєдиний з'їзд» [4, ф. 6978, оп. 1, с. 63, а. 1]. Більшовикам знову вдалося довести необхідність єдиного центру. Було обрано комісію для переговорів з Виконкомом Всеросійської Ради селянських депутатів про створення такого центру. Однак Виконком Всеросійської Ради селянських депутатів заявив комісії, що він згоден на створення єдиного центрального органу Рад лише при умові свого входження до нього повним складом.

Фракція більшовиків дала згоду на входження Виконкому, але у складі, обраному на I Всеросійському з'їзді Рад селянських депутатів, за винятком кооптованих, серед яких було багато лідерів правих есерів [8, с. 224]. Секція погодилася з пропозицією більшовиків і намітила такий склад єдиного центрального органу Рад: 250 чоловік від Виконкому Всеросійської Ради селянських депутатів, 200 — від I Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, 50 — від Виконкому Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, по два представники — від фракції більшовиків, меншовиків і есерів, по одному представнику — від Всеросійської Ради професійних спілок, від залізничної і поштово-телеграфної спілок.

Розглядалася також пропозиція про обрання до складу центрального органу ще 100 чоловік від армії. Однак з цього питання не було винесено конкретного рішення [7, 17 черв. 1917 р.].

Комісія доповіла Виконкому Рад селянських депутатів про рішення секції. Однак Виконком відмовився від об'єднання. Тоді комісія, всупереч рішенню секції, заявила про згоду на входження до єдиного центрального органу Рад усього складу Виконкому і запропонувала обговорити це питання на спільному засіданні комісії з Виконкомом Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів. В результаті дебатів на спільному засіданні було внесено дві резолюції. Згідно з резолюцією комісії, Виконком Всеросійської Ради селянських депутатів входить у повному складі в єдиний орган Рад і складає там селянський відділ, якому надавалась повна автономія у вирішенні питань аграрних перетворень. За неї голосував тільки 31 чоловік з 164 присутніх [5, с. 61]. Другу резолюцію запропонувало Бюро Виконкому Всеросійської Ради селянських депутатів. У ній говорилося, що Виконком Всеросійської Ради селянських депутатів стоїть за «самостійне організаційне існування». За цю резолюцію голосувало 128 чоловік, 31 — проти і 5 — утрималось [5, с. 60—61].

Так вирішувалось питання про створення єдиного центрального органу Рад, коли його винесли на обговорення депутатів I Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів. Увечері 16 червня 1917 р. було зачитано резолюцію Бюро Ви-

конкому Всеросійської Ради селянських депутатів про відмову від утворення єдиного центрального органу Рад [5, с. 61]. У зв'язку з цим секція з організаційних питань запропонувала з'їзду Рад на основі пропорційного представництва фракцій обрати Центральний Виконавчий Комітет у такому складі: 150 чоловік — із делегатів, що мешкають у Петрограді, 100 делегатів — з місць і 50 членів Виконкому Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Крім цього до ЦВК мали увійти також представники центральних органів партій і організацій: по два — від більшовиків, меншовиків і есерів, по одному — від трудовиків, народних соціалістів, Бунда, латиських соціал-демократів, соціал-демократів Польщі і Литви, ГПС-лівих і об'єднаних соціал-демократів — інтернаціоналістів. Всеросійська Рада професійних спілок і Всеросійська залізнична спілка мали послати по два представники, а поштово-телеграфна спілка — одного. У примітці до резолюції вказувалося, що ЦВК має право вводити до свого складу представників інших організацій за власним розсудом.

Таким чином, 17 червня з'їзд прийняв резолюцію секції з організаційного питання. В ній визначався весь склад ВЦВК чисельністю 318 чоловік.

Через те, що так звана «українська фракція», яка складалася з представників українських націоналістичних партій, зажадала для себе три місця у вищому органі Рад, було вирішено, щоб більшовики, меншовики і есери віддали їй по одному місцю [5, с. 80]. При обговоренні повноважень ВЦВК більшовики вимагали, щоб останній у разі необхідності взяв у свої руки державну владу і контролював діяльність усього уряду, а не лише міністрів-соціалістів, як пропонували угодовці. Але ця пропозиція була відхилена, тому більшовики утрималися при голосуванні [5, с. 73].

Під час обговорення питання про вибори до ВЦВК усім фракціям дозволялося висувати тих членів своїх партій, яких вони вважали за необхідне висунути, а не лише з числа делегатів з'їзду Рад. Кожній фракції надавалося право мати кандидатський список, щоб той чи інший член ВЦВК заміщався саме тією фракцією, яка його делегувала [5, с. 75—76].

Слід відзначити, що в історичних дослідженнях, в яких йдеться про I Всеросійський з'їзд Рад і, зокрема, про вибори до ВЦВК, наводяться неоднакові цифрові дані як партійного складу цього вищого органу Рад, так і загального складу членів ВЦВК: 255 [10, с. 108], 319 [9, с. 109], 320 [8, с. 223—224] і т. ін.

Дослідники не приймають до уваги те, що з'їзд надав три місця «українській фракції» за рахунок фракцій більшовиків, меншовиків і есерів уже після затвердження списків членів Всеросійського Центрального Комітету. Так, Л. М. Серебряков зустрічається двічі у списках членів від фракції більшовиків. —

як член ВЦВК і як кандидат у члени ВЦВК. В «Известиях» від 22 червня 1917 р., де надруковано списки, є і список більшовиків — членів ВЦВК (35 чоловік) [5, с. 68], але там є і примітка: «Список членів фракції більшовиків може бути видозмінено, бо не прийнятий фракцією остаточно». Остаточно затверджений фракцією список більшовиків — членів ВЦВК (у кількості 34 чоловіки) був надрукований в «Правде» 24 червня 1917 р. Саме Л. Н. Серебряков у ньому відсутній, через те, що проходив як кандидат у члени ВЦВК [5, с. 62—63]. Це дає підставу вважати, що фракція більшовиків, в силу рішення з'їзду Рад, поступилася одним місцем «українській фракції».

У примітках до другого тому стенографічних звітів I з'їзду Рад вказувалось, що в документах і матеріалах з'їзду, що зберігаються в ЦДАЖР СРСР, немає списків членів ВЦВК [7, 22 черв.]. Автору вдалося знайти списки членів ВЦВК [6, 24 черв.], членів Бюро [6, 422] і кандидатів у члени ВЦВК [4, ф. 6978, оп. 1, с. 142]. Нами встановлено, що до ВЦВК було обрано на з'їзді 256 членів і 67 кандидатів [4, ф. 6978, оп. 1, с. 223]. 50 членів до ВЦВК мав виділити Виконком Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів з числа своїх членів. 21 червня 1917 р. у відповідності з рішеннями I Всеросійського з'їзду Рад Виконком Петроградської Ради виділив 50 чоловік до складу ВЦВК [4, ф. 6978, оп. 1, с. 302]. Отже загальна кількість членів ВЦВК становила (256+50) 306 членів і 67 кандидатів в члени ВЦВК. З його складу було виділено Бюро у кількості 51 чоловіка, до якого увійшло сім більшовиків.

Кількісний склад інших фракцій у ВЦВК був таким: меншовиків — 106 членів і 16 кандидатів, есерів відповідно — 100 і 18, об'єднаних соціал-демократів — 8 і 5 [7, 22 черв. 1917 р.; 5, с. 423—426].

Таким чином, Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів вирішив питання про створення вищого керівного органу. Він обрав Всеросійський центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих і солдатських депутатів. До нього входило 306 членів і 67 кандидатів. Більшовицька фракція нараховувала 34 члени і 23 кандидати в члени ВЦВК. Меншовики і есери відхилили пропозицію більшовиків про створення єдиного центрального органу для Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Так, з вини соціал-угодівців почали існувати окремо Всеросійські центри Рад робітничих і солдатських і Рад селянських депутатів.

Незважаючи на те, що есери-меншовицькі лідери ВЦВК всіляко намагалися зміцнити політику угодовства з буржуазією, факт формування Всеросійського центру Рад мав певне значення. Створенням ВЦВК завершився об'єктивно здоровий процес об'єднання Рад робітничих і солдатських депутатів усієї країни.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Сердита розгубленість (До питання про робітничий з'їзд). Повне збір. тв., т. 15, с. 176. 2. *Ленін В. І.* Промова до солдатів на мітингу в Ізмайловському полку 10 квітня 1917 р. Повне збір. тв., т. 31, с. 181—182. 3. Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. 4. Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР. 5. Первый Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Стенографический отчет, т. 2. М.—Л., 1931. 489 с. 6. «Правда», 1917 р. 7. «Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 1917 р. 8. *Андреев А. М.* Советы рабочих и солдатских депутатов накануне Октября. Март — октябрь 1917. М., 1967. 378 с. 9. *Злоказов Г. И.* Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в период мирного развития революции. М., 1969. 284 с. 10. *Игнатов Е.* Всероссийские съезды Советов рабочих и солдатских депутатов в 1917 году. Л., 1927. 144 с.

В. В. КАЛІНІЧЕНКО

ОБЛІК, КОНФІСКАЦІЯ І РОЗПОДІЛ ПОМІЩИЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1920 р.

Запорукою перемоги соціалістичної революції і побудови соціалізму в нашій країні був союз робітничого класу і трудового селянства. Багато в чому його міцність залежала від здійснення революційних аграрних перетворень, насамперед, якнайшвидшої ліквідації поміщицького землеволодіння.

На Україні цей процес, як невід'ємна частина загальноросійського процесу революційної перебудови аграрних відносин, почався в 1917 р., але громадянська війна не дала змоги закінчити його до 1920 р., на який припадає остаточна ліквідація поміщицьких маєтків. Про облік, конфіскацію і розподіл поміщицьких маєтностей на Україні в 1920 р. писали М. І. Ксензенко [12, с. 47—108] і Р. Д. Лях [13, с. 60—69]. Однак для всебічного висвітлення питання потрібно провести порайонні дослідження. До того ж дослідники наводять неоднакові дані про кількість конфіскованої поміщицької землі в лівобережних губерніях [13, с. 76—77; 14, с. 30]. Недостатньо висвітлені і деякі конкретні питання остаточної ліквідації маєтків: які органи проводили облік земель, як розподілили худобу, реманент, будівлі і сільськогосподарські угіддя конфіскованих маєтків (орну і садибну землю, сіножаті).

Дослідженню цих питань присвячена дана стаття. Методологічною основою дослідження є праці В. І. Леніна про земельну політику Радянської влади [1, 2].

З початком визволення України з-під денікінської окупації перед Комуністичною партією постало завдання відновити в республіці Радянську владу. В. І. Ленін приділяв цьому питанню величезну увагу. Він написав проект резолюції «Про Радянську владу на Україні» [1, с. 313—316], яка була прийнята Пленумом ЦК РКП(б) 29 листопада 1919 р. і схвалена VIII Всеросійською партійною конференцією, що відбулася на початку грудня 1919 р. В резолюції так визначались основні принципи

аграрної політики на Україні в 1920 р.: повна ліквідація поміщицьких володінь і передача земель безземельним і малоземельним селянам; радянські господарства створювати тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси селянства; не допускати ніякого примусу при організації комун і артілей [3, с. 431—432]. У «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» В. І. Ленін писав: «У Великоросії поміщицьке землеволодіння знищене повністю. На Україні треба зробити те саме, і Радянська влада українських робітників і селян повинна закріпити повне знищення поміщицького землеволодіння, повне визволення українських робітників і селян від будь-якого гніту поміщиків і від самих поміщиків» [2, с. 40].

Ленінські настанови стали для партійних і радянських органів України програмою дій у вирішенні аграрного питання. Так, у постанові Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УРСР про створення Всеукраїнського революційного комітету від 11 грудня 1919 р. зазначалося: «Всеукрревкому доручається революційна остаточна ліквідація поміщиків і поміщицького землеволодіння» [9, с. 13]. Маніфестом від 11 грудня 1919 р. Всеукрревком підтвердив, що в першу чергу, покінчивши з поміщиками, він передасть землю безземельним і малоземельним селянам [9, с. 15], а в положенні від 22 січня 1920 р. «Про основні засади організації земельної справи на Україні» проголосив: «Основним завданням Радянської влади на Україні є повна і остаточна ліквідація поміщицького земельного ладу на Україні» [17, ф. 2360, оп. 1, спр. 10, арк. 34]. Ці положення були законодавчо закріплені у законі «Про землю», розробленому за участю В. І. Леніна і прийнятому Всеукрревкомом 5 лютого 1920 р. Коротко зміст закону можна звести до таких основних положень:

1. Усі поміщицькі землі переходять без викупу в користування всього українського трудового народу. В першу чергу задовольняються потреби у землі безземельних та малоземельних селян.

2. Землі радянських господарств, організованих у 1919 р. на базі поміщицьких маєтків, передаються у користування безземельних та малоземельних селян за винятком тих ділянок, які за рішенням самих селян відводяться для зразкових радянських господарств.

3. На випадок гострої потреби в землі, безземельним і малоземельним селянам передається більша частина земель, що обслуговували цукрову промисловість, на умовах забезпечення цукроварень сировиною.

4. Землі розподіляються у зрівняльне користування за нормами, що визначаються залежно від кількості конфіскованих земель і обчислюються на наявну душу — їдця.

5. Уся худоба, реманент і будівлі поміщицьких господарств переходять у розпорядження земельних відділів і призначаються для задоволення потреб трудящего селянства [9, с. 59—61].

Отже, закон «Про землю» від 5 лютого 1920 р. відновлював чинність на Україні історичного ленінського декрету.

Поступово налагоджували діяльність волосні і сільські партійні осередки. Наприклад, у лютому 1920 р. в Харківській губернії на 232 волості діяли 163 партійні осередки, в яких було 7010 членів партії і 1643 кандидати, а в Чернігівській губернії — 100 партійних осередків на 133 волості (2234 комуністи) [6, с. 16—19, 43; 10, с. 214—222]. ЦК КП(б)У циркулярним листом про роботу на селі від 24 січня 1920 р. націлив партійні організації на безпосереднє керівництво аграрними перетвореннями. Для цього він запропонував направити на роботу в село робітників-комуністів, які знали селянське життя; широко розповсюдити відповідну літературу; залучити до радянського будівництва широкі маси трудового селянства; провести безпартійні селянські конференції; підтримувати тісний контакт з земельними органами Радянської влади і відділами по роботі на селі повітових і губернських комітетів партії [9, с. 53—55].

Для виконання поставлених завдань Харківський губернський комітет КП(б)У послав на село 200, а Чернігівський — 122 робітника-комуніста. Парторганізації розповсюдили в Харківській і Полтавській губерніях 226 920 листівок 100 320 брошур та іншу літературу, в якій роз'яснювалась політика Радянської влади на Україні, провели безпартійні конференції в усіх 38 повітах Лівобережної України [6, с. 5, 9, 23—24; 10, с. 283—287].

Ставлення трудового селянства до земельного законодавства стало кращим підтвердженням правильності аграрної політики Комуністичної партії і Радянської влади. 23 листопада 1920 р. на III сесії ВУЦВК Д. З. Мануїльський сказав: «...Ця політика вдалась, про це говорять резолюції, які виносилися на ряді безпартійних селянських конференцій... Ні в одній резолюції ви не знайдете критики земельного закону» [17, ф. 1, оп. 1, спр. 38, арк. 43].

Керуючись чіткою програмою Комуністичної партії по перетворенню аграрних відносин і розробленим на цій основі земельним законодавством, трудяще селянство України на початку 1920 р. розпочало остаточну ліквідацію поміщицьких маєтків. Націоналізація поміщицьких маєтностей відбувалася шляхом конфіскації.

Для практичного здійснення революційних земельних перетворень створювались спеціальні органи. При Всеукрревкомі діяла земельна комісія (з лютого 1920 р. перетворена в Наркомзем УРСР), а при губернських, повітових і волосних ревкоммах (згодом при виконавчих комітетах Рад) організовувалися земельні відділи.

Для допомоги земельним відділам виконкомів земельною комісією Всеукрревкому і губернськими земельними відділами на місця були відряджені фахівці сільського господарства, в першу чергу — землеміри (див. табл.)*.

Таблиця 1

Кількість землемірів і волостей по губерніях Лівобережжя

Губернія	Землеміри	Волості	Волостей на одного землеміра
Харківська	103	232	2—3
Полтавська	191	278	1—2
Чернігівська	65	133	2
По Лівобережжю	359	643	1—2

Втілюючи в життя вказівки В. І. Леніна про необхідність забезпечення якнайтіснішого зв'язку радянських установ з корінним селянським населенням [1, с. 314], Всеукрревком 28 січня 1920 р. наказав організувати волосні земельні комісії з представників безземельних та малоземельних селян, яким належало визначити кількість земель, необхідних для задоволення потреб трудящих селян, наявність придатних для обробітку площ на ін. [9, с. 57]. Оскільки в телеграфному розпорядженні від 28 січня нечітко визначалися взаємовідносини волосних земельних комісій і волземвідділів, 20 лютого 1920 р. Всеукрревком пояснив, що «волосні комісії — органи сприяння і їх функції — встановити попередній план розподілу земель... Міркування комісій повинні обов'язково братися земельними відділами за основу при розподілі земель» [17, ф. 27, оп. 1, спр. 245, арк. 52]. У Полтавській і Харківській губерніях було створено приблизно 500 таких комісій.

На Чернігівщині ще з 1919 р. успішно діяли сільські земельні комісії, які користувалися великим авторитетом серед селян, тому волосних комісій там не створювали **. За інструкцією земельного відділу Чернігівського губернського виконкому сільські комісії здійснювали виконавчі функції повітових і волосних земельних органів на місцях.

Енергійно допомагали Радянській владі на селі комітети незаможних селян (КНС), створені на Україні згідно з законом, прийнятим ВУЦВК і Раднаркомом УРСР 9 травня 1920 р. [9, с. 95—97]. Так, коли у Полтавській губернії до багатьох волосних земельних комісій пролізли куркулі, які гальмували роботу, губернський земельний відділ за дозволом Наркомзему розпустив волосні земельні комісії, а їх функції передав комнезамам [16, 30/VI—1920]. Нами було проаналізовано 433 анке-

* Підраховано за даними [17, ф. 27, оп. 1, спр. 324, арк. 59, 20, ф. Р-203, оп. 1, спр. 120, арк. 148; 20 ф. Р-503, оп. 1, спр. 43, арк. 29—36].

** За нашими підрахунками на Чернігівщині діяло більше 2200 сільських земельних комісій [17, ф. 27, оп. 1, спр. 337, арк. 125—130].

ти делегатів II Всеукраїнського з'їзду комнезамів від лівобережних губерній. Підрахунок показав, що 85% КНС брали активну участь у розподілі поміщицьких земель [17, ф. 257, оп. 1, спр. 70, 72—74].

Взимку 1919—1920 рр. обліком поміщицьких маєтностей займалися також спеціальні комісії, створені повітовими і волосними ревкомми і сільськими Радами. Вони проводили роботу в Чернігівському, Пирятинському, Валківському, Вовчанському і інших повітах Лівобережжя [19, ф. Р-89, оп. 1, спр. 163, арк. 19; ф. Р-90, оп. 1, спр. 336, арк. 3; 20, ф. Р-503, оп. 1, спр. 484, арк. 68—69; 18, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 215, арк. 169].

Комісії складали облікові картки, різноманітні форми яких були вироблені на місцях. Як правило вони включали відомості про землю, сільськогосподарські машини і знаряддя, худобу, будівлі [17, ф. 744, оп. 1, спр. 3, арк. 24]. Закінчивши роботу, комісія складала акт, де зазначалося, хто входив у комісію і що вона здійснила. Результати роботи доповідалися волосному з'їздові Рад, сходові чи волвиконкомові, після чого матеріали подавалися повітземвідділу на затвердження.

У табл. 2 наведено дані про загальну кількість взятих на облік і конфіскованих сільськогосподарських угідь поміщиків на Лівобережжі [8, с. 90—97, 130—141, 7, с. 6; 17, ф. 27, оп. 1, спр. 542, арк. 134; спр. 336, арк. 5, 21—24, 29, 89; спр. 542, арк. 51; спр. 359, арк. 1—6].

Таблиця 2

Кількість поміщицьких маєтностей і землі, взятих на облік і конфіскованих

Губернія	Поміщицькі маєтності	Конфіскована земля, десятини				Площа с/г земель в губернії, десятини	Процент конфіскованих угідь від загальної площі с/г земель
		Придатна для с/г	Непридатна для с/г	Разом	Не розподілена по угіддях		
Харківська	1951	654418,5	—	695827	—	2827400	24,6%
Полтавська	4592	889518,1	20283,9	909802	4912,2	3753900	24,5%
Чернігівська	1229	389239,9	4281,3	393521,2	4028,8	2496000	15,9%
По Лівобережжю	7772	1933176,5	24565,2	1999140,2	8941	9077300	22,0%

Крім того, в колишніх поміщицьких маєтках Лівобережжя було взято на облік і конфісковано приблизно 23 тис. житлових і господарських будівель, 78 тис. одиниць різного сільськогосподарського інвентаря, 791 кінь, 2257 голів великої рогатої худоби.

За роки революції і громадянської війни великої шкоди маєткам завдали інтервенти, білогвардійці і куркульські банди (див. табл. 3) [8, с. 90—97, 130—141; 17, ф. 27, оп. 1, спр. 289, арк. 21].

Таблиця 3

Співвідношення кількості худоби в 1917 і 1920 рр.

Губернія	Коні, голів		Велика рогата худоба, голів	
	1917 р.	1920 р.	1917 р.	1920 р.
Харківська	33920	283	67882	685
Полтавська	54389	382	96102	1288
Чернігівська	18988	126	30640	284

Інвентаря в конфіскованих господарствах теж залишилося мало — не більше 50—60% дореволюційної кількості [17, ф. 27, оп. 1, спр. 534, арк. 10]. Після обліку маєтків розпочалася їх ліквідація і розподіл згідно з Законом про землю від 5 лютого 1920 р.

Результати розподілу поміщицьких маєтків на Лівобережній Україні наведені в табл. 4 [8, 90—97, 130—141; 17, ф. 27, оп. 1, спр. 293, арк. 21; спр. 534, арк. 146; спр. 300, арк. 70—71; спр. 336, арк. 89; спр. 359, арк. 1—6; 17, ф. 27, оп. 2, арк. 70—71; 21, ф. Р-503, оп. 1, спр. 1081, арк. 7; 19, ф. Р-203, оп. 1, спр. 120, арк. 149].

Таблиця 4

Розподіл конфіскованої поміщицької землі (в десятинах)

Губернія	Державні установи				Всього, %	Селянські господарства		Всього, %
	Держліс-фонд	Рад-госпи	Цукро-варні	Держ-лугфонд		Ко-лек-тивні	Інди-віду-альні	
Харківська	112912,8	24589,0	62912	20407,0	31,7	8436,0	579483,0	72,7
Полтавська	59564,9	7572,0	71696,6	27401,6	17,15	3067,0	804977	82,85
Чернігівська	130549,4	8019,0	38276,0	18000,0	37,0	7522,0	325733,0	63,0
По Лівобе-режжю	303027,1	40180,0	172878,7	65808,0	25,2	19025,0	1710193,0	74,8

Як видно з таблиці до державних установ на Лівобережжі відійшло 25,2% колишніх поміщицьких земель. Це — в основному лісі і до 1/3 сіножітей (65808,0 десятин з 207361,8). Для потреб цукроварень відвели 172878,7 десятин, або 57,4% земель, що обслуговували заводи в 1914 р. [11, с. 79—89]. Але з цих 172878,7 десятин в 1920 р. для заводських господарств виділили не більше 6% земель, решту передали для тимчасового користування селянству [15, с. 89—90, 93]. Радгоспи одержали 40180,0 десятин, що становить приблизно 18,8% від площі рад-

госпів 1919 р. [17, ф. 27, оп. 1, спр. 534, арк. 146]. До селянських господарств відійшло 74,8% колишніх поміщицьких земель. Але якщо урахувати землі цукроварень, які селяни одержали на умовах угоди з заводууправліннями, і відкинути площу, зайняту лісом, то виявиться, що для потреб селянства відійшло від 92,4% (на Чернігівщині) до 95,6% (на Полтавщині) конфіскованих поміщицьких земель. Інструкція про попередній розподіл нетрудових земель України, видана Всеукревкомом 5 лютого 1920 р., встановлювала таку черговість при розподілі: «В першу чергу земля надається місцевому безземельному і малоземельному землеробському населенню і місцевим сільськогосподарським робітникам; в другу чергу—немісцевому землеробському населенню; і в третю — неземлеробському населенню» [17, ф. 744, оп. 1, спр. 3, арк. 207—213]. Землі, захоплені у поміщиків куркулями, вилучались негайно [17, ф. 27, оп. 1, спр. 7—6, арк. 8—9]. В середньому на одне селянське господарство на Лівобережжі припадала така кількість колишньої поміщицької землі: у Харківській губернії — від 0,8 до 2,15 десятини, у Полтавській — від 0,5 до 1,5 десятини, у Чернігівській — на двір (3 їдця) мінімум 2 десятини, з набавкою 0,25—1,25 десятини на кожного нового їдця [5, с. 104—105].

Інвентар з конфіскованих маєтків не підлягав розподілу, а використовувався в радгоспах, господарствах цукроварень і на прокатних пунктах. Худобу було передано радгоспам, а частину, як наприклад у Пирятинському повіті — незаможникам [18, ф. 3464, оп. 1, спр. 57, арк. 4—5].

Будівлі містків використовували для суспільнокорисних потреб. Частину непридатних будівель розібрали селяни з дозволу місцевих Рад, як це було в Ніжинському повіті [21, ф. Р-5, оп. 1, спр. 327].

Поміщиків, як правило, виселяли з маєтків, проте деякі з них проживали у своїх садибах з дозволу місцевих органів влади. У цих випадках колишні власники отримували земельні наділи на загальних підставах [17, ф. 27, оп. 6, спр. 721, арк. 28—48].

Таким чином, протягом 1920 р. на Лівобережжі України було остаточно ліквідоване поміщицьке землеволодіння, що сприяло зміцненню союзу робітничого класу і трудового селянства у боротьбі за побудову соціалістичного суспільства в нашій країні.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні. — Повне збір. тв., т. 39, с. 313—316. 2. *Ленін В. І.* Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. — Повне збір. тв., т. 40, с. 39—45. 3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., Держполітвидав УРСР, 1954. 781 с. 4. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, К., Політвидав України, 1976. 1008 с. 5. Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского экономического совета Совету труда и обороны. Харьков, 1922. 873 с. 6. Отчет о деятельности Харьковского губернского комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины за время

с 22 декабря 1919 г. по 1 марта 1920 г. Харьков, 1920. 48 с. 7. Підсумки аграрної революції на Україні. Харків, Вид-во Наркомзему, 1923. 13 с. 8. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. — Труды ЦСУ, т. 5, вып. 2, Отдел сельскохозяйственных переписей. М., Изд-во ЦСУ, 1923. 150 с. 9. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). 36. документів і матеріалів. К., Вид-во АН УРСР, 1957. 1084 с. 10. Черниговщина в годы гражданской войны 1919—1920. Сб. документов и материалов. К., «Наукова думка», 1975. 456 с. 11. Бухановський Л. В. Земельна забезпеченість цукроварень в 1914 та 1921 р. на Україні. — «Вісн. цукр. пром-сті», 1922, № 7—8, с. 70—86. 12. Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 — березень 1921 рр.). Вид-во при Харк. ун-ті, 1968. 184 с. 13. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні. Київ—Донецьк, «Вища школа», 1975. 120 с. 14. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., Изд-во АН УССР, 1956. 460 с. 15. Скрыпник Н. П. Отчет о деятельности Сумсахара за 1920—1921 гг. — «Вісн. цукр. пром-сті», 1921, № 4—6, с. 86—95. 16. Газ. «Більшовик», орган Полтавського губкому КП(б)У, 1920, 30 черв. 17. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, ф. 1; 27; 2360. 18. Полтавський обласний державний архів, ф. Р-38; Р-72. 19. Харківський обласний державний архів, ф. Р-203; Р-89, Р. 290. 20. Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-503. 21. Філія Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині, ф. Р-5.

В. Ф. ЧУРКІН

УЧАСТЬ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В МАСОВО-ПОЛІТИЧНІЙ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОБОТІ СЕРЕД СЕЛЯН УРСР (1921—1925 рр.)

Після закінчення громадянської війни Країна Рад розпочала мирне господарське будівництво. Відбудовувати економіку доводилося в дуже складних умовах. У багатьох районах, в тому числі і на Україні, діяли контрреволюційні банди, не вистачало партійних сил, мало було кваліфікованих радянських працівників. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 23—25 липня 1925 р. вказав, що «сільська парторганізація слабо справляється з завданням політичного керівництва селом» [1, с. 346]. В рішеннях IX з'їзду КП(б)У (6—12 грудня 1925 р.) підкреслювалась необхідність посилення партійної, масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед селянства [1, с. 174, 178, 221, 240—243, 245, 291, 303, 330, 347—348, 396—397, 401, 404].

До розв'язання завдань соціалістичного будівництва на селі, Комуністична партія залучила робітничий клас і Червону Армію.

Про участь Червоної Армії в соціалістичному будівництві написано мало [3, 8, 9, 12]. Наша мета — показати зміст і форми масово-політичної і культурно-освітньої роботи Червоної Армії серед селян УРСР у 1921—1925 рр.

Після закінчення громадянської війни протягом кількох років політична робота в українському селі була тісно пов'язана з боротьбою проти сил озброєної внутрішньої контрреволюції.

На початку відбудовного періоду на Україні ще чинили опір Радянській владі до 40 тис. бандитів [6, с. 175]. Ліквідація бандитизму стала одним з найважливіших завдань. Боротьбу з бандами вели регулярні армійські частини, внутрішні війська, робітничо-селянська міліція, підрозділи ЧОП (частини особливого призначення), а також формування комнезамів.

Однак тільки збройної боротьби з контрреволюцією було недостатньо. Одна з причин поширення куркульського бандитизму полягала у політичній незрілості значної частини трудового селянства. В умовах слабкої політичної диференціації села куркулям вдавалося залучати до участі в антирадянському русі середняків і навіть бідняків [10, с. 17—18].

У зв'язку з цим V Конференція КП(б)У висунула завдання роз'яснювати середнякам, що боротьба Радянської влади з бандитизмом «забезпечує можливість мирної праці на селянській землі і насамперед відповідає інтересам середнього селянства, якому заважає мирно працювати озброєний куркуль і бандит» [1, с. 121].

В наказі командуючого Збройними Силами України і Криму від 27 березня 1921 р. на частини і з'єднання покладалося проведення політичної роботи серед населення і вжиття необхідних заходів щодо зміцнення органів влади на селі [10, с. 130].

Ця робота покладалася на спеціальні організаційні центри (бюро по роботі на селі, селянські комісії, селянські секції, радянські секції, організаційні групи), які були поширені ще в роки громадянської війни. Деякі дослідники вважають, що в мирних умовах у Червоній Армії не існувало спеціальних органів для роботи серед населення на зразок радянських відділень політорганів у 1919—1920 рр. [4, т. 2, с. 754—755]. Але це не зовсім так. У багатьох військових частинах вони існували і після закінчення громадянської війни. Так, у 89-й бригаді 30-ї Іркутської дивізії в лютому 1921 р. було 12 організаційних груп у складі 25 членів РКП(б) [20, ф. 1346, оп. 1, с. 406, а. 80]; у 15-й Сиваській дивізії в 1921 р. активну роботу на селі проводили 17 радянських секцій [20, ф. 25899, оп. 2, с. 206, а. 32]; в 44-й і 52-й стрілецьких дивізіях працювали радянські секції і групи [20, ф. 25900, оп. 2, с. 279, а. 150]. Однак у деяких частинах і з'єднаннях політоргани не мали чіткого уявлення про зміст роботи в нових умовах. Селянські комісії і секції треба було організаційно зміцнити, створити нові, поставити перед ними конкретні завдання.

Це питання всебічно обговорювалося на нараді начальників політвідділів дивізій при Політуправлінні Збройних Сил України і Криму (17—20 лип. 1921 р.), яка ухвалила Положення про селянські секції [20, ф. 25899, оп. 2, с. 24, а. 73; ф. 25900, оп. 3, с. 480, а. 3; 18, 1921, № 6, с. 36—37; 17, 1921, № 4, с. 51—54]. Згідно з Положенням при політуправліннях округів і політвідділах дивізій створювалися селянські бюро і секції як органи

по боротьбі з бандитизмом. До них обиралися політпрацівники, добре знайомі з побутом, умовами життя і психологією українського селянства.

Селянські секції здійснювали велику роботу: подавали допомогу у організації партійних і комсомольських осередків, Рад, комітетів незаможних селян (КНС), проводили мітинги, збори, бесіди, розповсюджували книги, брошури, газети, листівки і відозви [20, ф. 1346, оп. 1, с. 435, а. 66; ф. 25900, оп. 2, с. 247, а. 373; ф. 25899, оп. 2, с. 659, а. 21; ф. 25900, оп. 2, с. 444, а. 6; ф. 25899, оп. 2, с. 332, а. 62; ф. 1183, оп. 3, с. 305, а. 10, 12]. В своїй роботі селянські бюро і секції опиралися на широкі маси червоноармійців. Так, у Першій Кінній армії систематично проводилися політдні, під час яких червоноармійці під керівництвом досвідчених політпрацівників вивчали актуальні питання партійного і радянського будівництва, а потім обговорювали їх на зборах і сходах селян [20, ф. 25899, оп. 2, с. 206, а. 14]. У Київському військовому окрузі при селянських секціях створювалися селянські гуртки, до яких залучалися партійні і безпартійні червоноармійці [20, ф. 25900, оп. 1, с. 72, а. 125].

Значну роботу серед селянства проводили бійці першого кінного корпусу Червоного козацтва, який діяв на Поділлі. Поряд з проведенням бойових операцій проти бандитів червоні козаки брали активну участь у всіх найважливіших кампаніях місцевих органів: сівбі, допомозі голодуючим, збиранні продподатку і т. ін.; відновлювали і зміцнювали органи Радянської влади у визволених від банд селах, створювали КНС і комсомольські осередки. Тільки за два місяці бійці корпусу провели 263 мітинги, прочитали 62 лекції і організували велику кількість показових судів над бандитами [15, 22/IV 1921; 18, № 3 — 4, с. 8].

Особливу увагу політоргани Червоної Армії приділяли посиленню агітаційної роботи в місцях засилля куркульських банд. На початку лютого 1921 р. постійна нарада з питань боротьби з бандитизмом при командуючому Збройними Силами України і Криму зобов'язала відповідні губернські постійні наради одночасно з воєнними діями здійснювати широку політичну роботу в першу чергу в тих районах, де формувалися банди [10, с. 76]. З цією метою військові частини спільно з місцевими партійними і радянськими органами проводили так звані кампанії радянізації ударних повітів у боротьбі з бандитизмом. Протягом 1921 р. такі кампанії було організовано у Балтському і Первомайському повітах Одеської губернії, Єлизаветградському повіті Миколаївської губернії, Гайсинському, Брацлавському, Липовецькому і Литинському повітах Подольської губернії та ін. Черговість у визначенні ударних повітів давала можливість раціонально використовувати кадри досвідчених працівників і збройні сили для плано-

мірної ліквідації бандитизму і зміцнення Радянської влади на місцях.

Наведемо деякі дані, що характеризують масштаби політичної роботи восьмої червонокозацької дивізії в Гайсинському і Брацлавському повітах. Так, протягом весни—літа 1921 р. бійці і командири дивізії провели 265 об'єднаних козацько-селянських і селянських конференцій, мітингів і зборів, організували 52 КНС, 12 хат-читалень, 4 осередки КСМУ, 7 культурно-освітніх закладів [20, ф. 7939, оп. 1, с. 61, а. 146, 208]. Як відмічалось в доповіді політвідділу за квітень 1921 р. проведена на селі робота «дала блискучі результати» [20, ф. 7939, оп. 1, с. 69, а. 208]. У цьому зв'язку характерними є повідомлення штабу 51-ї Московської дивізії про хід боротьби з бандитизмом у повітах Одеської губернії в лютому — травні 1921 р. штабові 6-ї армії: «Заходів воєнного впливу не застосовувалося». Це свідчило про широку агітаційно-пропагандистську роботу військових частин серед селянства [19, ф. Р-99, оп. 1, с. 16, а. 44—218].

Армійські політоргани розповсюджували плакати, листівки, відозви, які містили заклик організовувати загони неможливих селян, затримувати бандитів і дезертирів, а також викривали куркульський бандитизм. Так, Політуправління Першої Кінної армії тільки в березні 1921 р. надрукувало 13 тис. листівок та відозв російською і українською мовами [20, ф. 25899, оп. 2, с. 206, а. 13]. Політуправління Збройних Сил України і Криму в 1921 р. видало 173 тис. листівок і брошур, 3 тис. плакатів, вмістило кілька статей в журналах «Армия и революция» і «Путь политработника» [20, ф. 25899, оп. 2, с. 211, а. 58].

Отже політична робота тісно перепліталася з боротьбою Червоної Армії проти озброєної внутрішньої контрреволюції в 1921—1923 рр. «Нами не тільки знищено величезну більшість банд, — писав М. В. Фрунзе в жовтні 1922 р., — але що найважливіше, в більшості місць вирвано з корінням їх опору на селі» [14, 4/X 1922]. Позбувшись підтримки селянства, куркульський бандитизм зазнав остаточного краху.

Політична робота Червоної Армії мала різнобічний характер: воїни роз'яснювали селянам основні положення внутрішньої і міжнародної політики партії, декрети і постанови Радянської влади, рішення з'їздів партії і Рад, відповідали на злободенні питання. Найпоширенішими формами агітаційно-пропагандистської діяльності армійських політорганів були бесіди, мітинги, доповіді і лекції. Так, за шість місяців 1921 р. (травень — жовтень) бійці Київського і Харківського військових округів провели серед селян 5442 мітинги, прочитали 1800 лекцій [20, ф. 4, оп. 5, с. 38, а. 137; с. 8, а. 72, 112, 114; а. 177, 206], а протягом 1922 р. — 3839 мітингів, 3563 сходи і 1173 лекції [20, ф. 25899, оп. 2, с. 305, а. 3, 6, 11, 19, 24; с. 303, а. 2, 5, 10, 14, 16]. Про інтенсивність роботи Червоної Армії

в українському селі свідчить такий факт: влітку 1923 р. політпрацівники першої червонокозацької дивізії виїжджали в села 218 разів, провели 37 мітингів і зборів, 52 агітнедільники, 48 політгодин [15, 9/XI 1923].

Мітинги, сходи, збори, бесіди і лекції збирали величезну кількість селян. Так, тільки в січні, лютому і квітні 1922 р. бійці Харківського військового округу охопили політроботою 160 тис. чоловік [20, ф. 25899, с. 274, а. 18; ф. 25900, оп. 2, с. 249, а. 7, 16, 54, 83; с. 290, а. 7]. В 44-й Київській дивізії, що дислокувалася в Житомирському, Полонському і Новоград-Волинському повітах Волинської губернії, в січні — червні 1922 р. політоргани здійснили 16996 агітаційно-пропагандистських заходів, в яких взяло участь 681033 червоноармійці і 101566 селян [20, ф. 25899, оп. 2, с. 332, а. 52, 82]. Слід відзначити, що політпрацівники широко використовували можливості для масово-політичної роботи серед селянства в період польових навчань і маневрів: проводилися численні урочисті зустрічі, багатолюдні мітинги, бесіди, ставилися вистави і концерти, розповсюджувалася література, газети, листівки, відозви. Так, бійці Київського військового округу на маневрах восени 1921 р. організували в селах 10 комісій допомоги голодуючим, провели 167 партійних, селянських і загальних зборів, 56 мітингів, 116 співбесід, 88 політгодин, 26 інструктивних нарад партійних і радянських працівників, 46 читань газет; розповсюдили 39500 листівок, поставили 8 вистав, показали 26 кіносеансів [18, 1921, № 10—11]. Однією з найважливіших форм зв'язку Червоної Армії з селянськими масами і засобами їх ідейно-політичного виховання було спільне святкування Великої Жовтневої соціалістичної революції, Першого травня і інших історико-революційних дат. У дні свят політоргани військових частин виділяли кращих лекторів і агітаторів для проведення широкої агітаційно-пропагандистської роботи. Так, під час святкування 4-х роковин Жовтня, бійці 30-ї Іркутської дивізії провели в селах 50 мітингів і бесід, а воїни 19-ї бригади 7-ї Володимирівської дивізії — 25 мітингів [20, ф. 25900, оп. 2, с. 247, а. 386, 387; ф. 1183, оп. 1, с. 159, а. 6].

Участь Червоної Армії в культурному будівництві на селі полягала насамперед у створенні культурно-освітніх закладів. Так, бійці Київського військового округу в січні — червні 1921 р. організували 60 клубів, 110 бібліотек, 31 народний будинок, 330 хат-читалень [15, 24/I 1922]. Особливу увагу армійські політоргани і партійні організації приділяли постачанню селу друкованої продукції: книг, брошур, газет, листівок і відозв.

Наприклад, воїни Харківського військового округу в січні — квітні 1922 р. розповсюдили серед населення близько 1000 центральних і більше 3000 місцевих газет, а також велику кількість

літератури російською і іншими мовами [20, ф. 25899, оп. 2, с. 304, а. 60, 220, 227, 334; с. 306, а. 14].

Оцінюючи роль Червоної Армії в культурному будівництві, К. Є. Ворошилов у бесіді з французькою делегацією в 1927 р. підкреслив, що Червона Армія «відіграє величезну роль... у справі піднесення культурного рівня нашого села» [5, с. 171].

Таким чином, робота політорганів і партійних організацій Червоної Армії серед селян України була спрямована на виховання селянських мас у дусі соціалізму, на зміцнення Радянської влади, союзу робітничого класу і селянства, єдності армії і народу.

Список літератури: 1. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1, Киев, Политиздат Украины, 1976. 2. Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров, Наркоматов, Уполномоченных и Центральных учреждений УССР 6-му Всеукраинскому съезду Советов Р.-К. и К. депутатов, Харьков, правительств. типография, 1921. 3. *Беджанян Р. М.* Красная Армия на фронте восстановления народного хозяйства (1920—1925 гг.), Львів, «Каменяр», 1968. 4. *Беджанян Р. М.* Коммунистическая партия — организатор активного участия Красной Армии в социалистическом строительстве (1918—1932 гг.), М., Политиздат, 1968. 5. *Ворошилов К. Е.* Статьи и речи. М., Партиздат, 1937. 6. *Дубинский И., Шевчук Г.* Червоное казачество. Политиздат Украины, К., 1977. 7. История 45-й Вольнской краснознаменной стрелковой дивизии, т. 1, Киев, 1929. 8. *Козлов В. С.* Участие политорганов РККА в образовании ревкомов в Белоруссии в 1920 г. — «Вестн. Ленинград. ун-та», 1972, № 2. 9. *Кулиш-Амирханова А. С.* Роль Красной Армии в хозяйственном и культурном строительстве в Дагестане (1920—1923 гг.), Махачкала, кн. изд-во, 1964. 10. *Кучер О. О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр., Вища школа, вид-во при ХДУ, 1971. 11. *Москвин А. И.* Коммунистическая партия — организатор активного участия Красной Армии в осуществлении культурной революции в СССР (1918—1936 гг.), изд. Ростовск. ун-та, 1974. 12. *Пиха Д. Д.* Участь Червоної Армії в соціалістичному будівництві на Україні. — «УІЖ». 1968, № 2. 13. *Пиха Д. Д.* КП України — організатор всенародного піклування про зміцнення Червоної Армії. — «УІЖ», 1970, № 2. 14. Газ. «Комуніст», орган ЦК КП(б)У, 1922 р. 15. Газ. «Красная Армия», орган Политуправл. Киевск. воен. округа 1921—1925 рр. 16. Газ. «Трудовая звезда», 1921 р. 17. Ж. «Политбоек», 1921 р. 18. «Путь политработника», орган, Политуправления всех воор. сил на Украине, 1921—1925 рр. 19. Одесский областной государственный архив, ф. Р-99. 20. Центральный государственный архив Советской Армии, ф. 25899.

В. М. ДУХОПЕЛЬНИКОВ

ДІЯЛЬНІСТЬ РАД ХАРКІВЩИНИ У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД 1921—1925 рр.

Під керівництвом Комуністичної партії Ради пройшли славний шлях боротьби за утвердження влади трудящих і побудову розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні. Як найбільш масова і тісно зв'язана з народом форма державності, Ради і органи, які вони утворюють, «керують усіма галузями державного, господарського і соціально-культурного

будівництва» [8, с. 33]. Ось чому вивчення досвіду, нагромадженого ними в ході соціалістичного будівництва, є актуальним.

Певний інтерес у дослідників викликає діяльність Рад у період відбудови народного господарства в 1921—1925 рр. Цьому періоду на Україні присвячені численні праці, в яких детально висвітлюється діяльність Комуністичної партії, боротьба робітничого класу і трудового селянства за відновлення промисловості і сільського господарства республіки. Значно менше вивчені питання відбудови народного господарства на місцях, зокрема на Харківщині. Так, у колективній монографії «Нариси історії Харківської обласної партійної організації» [17], в роботах Кудлая О. С. [9], Міщенко А. З., Шияна К. К. [12], Протопопова А. А. [13] і Кучера А. Є. [10] показано боротьбу трудящих Харківщини під керівництвом губкому КП(б)У за відновлення промисловості і сільського господарства, підвищення продуктивності праці, створення колгоспів; розглядається діяльність комсомольської організації. Однак у зазначених працях не досліджувалась діяльність Рад щодо організації і керівництва відбудовою народного господарства губернії.

У нашій статті робиться спроба розглянути це питання.

Після першої світової і громадянської воєн промисловість Харківщини перебувала в стані розрухи. Не діяло більше 40% підприємств, діючі працювали на 10—20% потужності, а кількість робітників у порівнянні з довоєнною зменшилася більш ніж у два рази [24, оп. 1, од. хр. 392, арк. 51; 9, с. 13, 14]. У сільському господарстві губернії посівні площі скоротилися на 36% у порівнянні з 1913 р., а валовий збір зерна — у 2,7 рази. Значно зменшилася кількість робочої і продуктивної худоби [17, с. 306].

В таких умовах Ради під керівництвом партійних організацій, виконуючи рішення VIII Всеросійського з'їзду Рад і V Конференції КП(б)У, розпочали діяльність по відбудові народного господарства Харківщини. План роботи був затверджений V Губернським з'їздом Рад (20—23 лют. 1921 р.). Враховуючи тяжке становище з сировиною і паливом, з'їзд прийняв рішення протягом 1921 р. довести видобуток торфу на території губернії до 4,5 млн. пудів, шламового брикету — до 2 млн. пудів, продуктивність заводів і фабрик підняти до 50% довоєнного рівня, засіяти озимими і яровими культурами близько 1,5 млн. десятин і одержати врожаю в середньому по 50 пудів з десятини [24, оп. 1, од. хр. 392, арк. 62, 76, 86].

Але нестача сировини і палива, низька заробітна плата, слабка трудова дисципліна дезорганізовували виробничий процес. Так, у березні — квітні 1921 р. з цих причин на кілька днів припинили роботу деякі промислові підприємства [29, оп. 1, од. хр. 393, арк. 74, 102]. Це свідчило про те, що перебороти розруху методами воєнного комунізму неможливо.

Виходячи з конкретно-історичних умов, В. І. Ленін розробив нові шляхи і методи відбудови народного господарства [див. 1, 2, 3, 4 і ін.], які лягли в основу рішень Х з'їзду партії і стали програмою практичних дій трудящих нашої країни. Перехід до нової економічної політики вимагав негайної реорганізації управління промисловістю. Основні напрями політики Радянської влади в цій галузі на найближчий період були визначені Наказом Ради Народних Комісарів РРФСР «Про втілення в життя принципів нової економічної політики» від 9 серпня 1921 р. [7, с. 254—258]. 12 серпня цього ж року Рада Праці і Оборони (РПО) прийняла постанову «Основні положення про заходи по відбудові великої промисловості та піднесенню і розвитку виробництва» [7, 259—261]. Відповідно до цих рішень найбільші і технічно добре оснащені фабрики і заводи об'єднувалися в трести, решта підприємств законсервувалися, ліквідувалися або здавалися в оренду.

Внаслідок реорганізації, на 1 квітня 1922 р. 99 підприємств Харківщини з 300, які перебували у віданні губраднаргоспу, об'єдналися в 16 трестів; 34 винокурних і три олійницьких заводи залишалися у безпосередньому віданні губраднаргоспу; 1050 підприємств, переважно харчових, були здані або призначені до здачі в оренду. 112 з них знаходилися у Харкові, решта — у повітах [20, с. 54—59]. Водночас на підприємствах впроваджувався принцип госпрозрахунку, а також тарифна система оплати праці. Перебудова промисловості викликала відповідні зміни і в апараті губраднаргоспу: замість управління по окремих галузях промисловості було створено п'ять відділів (організаційно-адміністративний, виробничо-технічний, фінансово-рахунковий, відділ постачання і торгово-заготівельний); два управління (паливне і кустарної промисловості); дві секції по керуванню нетрестовими підприємствами. Штати губраднаргоспу скоротилися у 2,6 раза і в грудні 1921 р. становили 600 чол. [20, с. 54; 24, оп. 1, од. хр. 393, арк. 138]. Здійснення цієї реформи перебувало під постійним контролем партійних і радянських органів. Так, за один рік (вересень 1921 — вересень 1922 рр.) у Президіях губкому КП(б)У, губвиконкому, в Президії і на Пленумах губернської економічної наради близько 55% розглянутих питань мали безпосереднє відношення до відбудови промисловості [18, с. 20; 19, с. 95, 96; 24, оп. 1, од. хр. 831, арк. 40, 52].

Здійснення нової економічної політики сприяло відновленню сільського господарства. Однак слабкість волосних і сільських Рад, комітетів незаможних селян (КНС), загострення класової боротьби і бандитизм перешкоджали його подальшому розвитку. Ось чому перед Радянською владою на селі стало завдання активізувати діяльність КНС, ліквідувати бандитизм, обмежити куркульство, чітко проводити політику продподатку, а також роботу по створенню колективних господарств [6,

с. 105—113]. У зв'язку з цим губком КП(б)У і губвиконком у 1921 р. провели перереєстрацію КНС і посилили контроль за діяльністю місцевих органів влади. У продовольчі органи було направлено 1700 робітників і службовців (серед них — 190 комуністів), які мали вести облік земель і складати податкові списки, а збирання продподатку покладалося на кількох хатників — членів КНС [24, оп. 1, од. хр. 393, арк. 65, 71, 204]. З метою відновлення посівних площ і поголів'я худоби місцеві Ради створювали посівні комісії, прокатні та злучні пункти. Для успішного проведення посівної кампанії 1921 р. за клопотанням губвиконкому центральні органи влади видали посівній комісії 412 тис. пудів зерна і 210 тис. пудів картоплі [24, оп. 1, од. хр. 393, арк. 65, 147]. Водночас місцеві Ради губернії активізували роботу по землеустрою. Це стало необхідним внаслідок переділу землі в 1918—1920 рр., і виникнення значного черезсумжжя і розкиданості ділянок селянських господарств. Необхідність здійснення зазначених заходів зумовили також нерівномірний розподіл землі по повітам і виділення 320 тис. десятин для цукрової промисловості і радгоспів [24, оп. 1, од. хр. 393, арк. 147].

Внаслідок проведеної роботи посівні площі у порівнянні з 1920 р. розширилися, але урожайність залишилася на тому ж рівні, що було викликано посухою, яка уразила Зміївський, Ізюмський і Куп'янський повіти, а також недосконалістю агрономічних методів ведення господарства. Однак, завдяки наполегливій роботі партійних і радянських органів, збір продподатку по губернії проходив успішно.

А всього за перший рік непу в губернії зібрали 6,5 млн. пудів зерна. Харківський повіт виконав завдання по продподатку одним з найперших не тільки в губернії, але й на Україні. Успішно зібрали продподаток також Сумський і Лебединський повіти. За рішенням ВУЦВК їм було вручено Червоні прапори, а Харківський повіт — нагороджено орденом Червоного Прапора [24, оп. 1, од. хр. 393, арк. 45, 203].

Слід відзначити, що у вересні 1921 р. в Харківській губернії (Ізюмський повіт) уперше в країні гужова повинність була замінена гужовим податком, при якому оподатковувалися лише коні. Це сприяло тому, що завдання трьох місяців по вивезенню сировини і палива селяни виконали за 10 днів. Почин підтримали інші повіти, його схвалили VII губернський і VII Всеукраїнський з'їзди Рад. Впровадження гужподатку дало губернії річну економію 18 млрд. крб. [24, оп. 1, од. хр. 393, арк. 74].

Становище у сільському господарстві поліпшувалося з кожним роком. За рішенням губвиконкому від 10 лютого 1922 р. до губпосівфонду передавалося 15% державного посівного матеріалу, замість 7,5—10%, як планувалося раніше [20, с. 33].

Кількість прокатних пунктів зросла до 500, а злучних — до 65 [24, оп. 1, од. хр. 837, арк. 163; 19, с. 136]. Повітам, що потерпіли від посухи в 1921 р., було подано допомогу у розмірі 462 тис. пудів посівного матеріалу [24, оп. 1, од. хр. 780, арк. 13, 14]. Для інструктування губвиконком командировав на село 91 спеціаліста губерньського масштабу [24, оп. 1, од. хр. 837, арк. 163]. Все це дало змогу організованіше провести сільськогосподарські роботи і зібрати вдвічі більший урожай ніж у 1921 р. На кінець року вдалося також зупинити падіж селянської худоби [19, с. 270, 271]. У 1922 р. на Харківщині діяло вже 283 колективні господарства (з них — 9 комун і 274 сільгоспартілі), які мали 14 тис. десятин землі [13, с. 83].

Підсумки перших двох років роботи в умовах непу підбив VII губерньський з'їзд Рад (грудень 1922 р.), на якому відзначалося, що за цей період значною мірою активізувалася діяльність місцевих органів влади, внаслідок допомоги селу з боку держави зміцнився союз робітничого класу і селянства. Припинилося скорочення виробництва у промисловості і сільськогосподарстві. Водночас на з'їзді вказувалося, що якнайшвидшу відбудову народного господарства губернії можна забезпечити тільки підвищенням випуску промислової продукції, кооперуванням кустарів і селян, завершенням землевпорядних робіт, удосконаленням способів агрокультури і механізацією сільськогосподарських процесів [6, с. 175—177, 208—211, 215—218; 24, оп. 1, од. хр. 837, арк. 131, 150].

Починаючи з 1923 р. діяльність Рад Харківщини, як і всієї республіки, проходила в умовах нового адміністративно-територіального поділу. Наближення Рад до мас в результаті цієї реформи дало змогу значною мірою активізувати їх роботу. Програмою дій місцевих органів влади стали рішення XII з'їзду РКП(б), що відбувся 17—25 квітня 1923 р. З'їзд наголосив на прискоренні темпів відбудови промисловості [5, с. 405, 410, 412]. У зв'язку з цим губвиконком під керівництвом губкому КП(б)У здійснив у 1923 р. подальшу концентрацію промислових підприємств. На початок жовтня кількість підприємств, які експлуатувалися губраднаргоспом, скоротилася до 57, а орендних — зросла до 532 [19, с. 14, 166]. Водночас було скасоване збирання процентних відрахувань з частини оборотних капіталів і підвищено робочі норми виробітку. Контроль за виконанням цих рішень здійснювали 1030 членів п'яти секцій Харківської міськради. Внаслідок вжитих заходів випуск продукції Харківських об'єднань до кінця 1923 р. досяг 6 530 666 золотих довоєнних карбованців [22, с. 41; 24, оп. 1, од. хр. 2050, арк. 76]. Велику роль у відбудові промисловості відіграв створений з ініціативи губвиконкому в квітні 1923 р. Харківський міський банк, який за кількістю і сумою операцій посідав третє місце після Московського і Ленінградського банків [там же, арк. 76].

Темпи відбудови промисловості прискорилися з другої половини 1924 р., коли в основному була ліквідована криза збуту і її наслідки. Важливою умовою при цьому стала діяльність Рад щодо подальшого піднесення трудового героїзму, творчої ініціативи і підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу. Значну роль при цьому відіграли виробничі наради трудящих, які виникли на початку 1924 р. за почином робітників Москви і Ленінграда і до кінця року були створені на багатьох підприємствах Харкова. В центрі уваги їх діяльності стала боротьба за підвищення продуктивності праці.

Трудовий героїзм робітничого класу сприяв тому, що до кінця 1925 р. продукція місцевої трестованої промисловості Харківщини становила 32% усієї місцевої промисловості республіки і дорівнювала 29,1 млн. крб. [21, с. 23; 22, с. 17]. Державний і кооперативний сектори виробляли 96,4% загального обсягу продукції [16, с. 41]. На 15—20% зросла середня заробітна плата робітника [24, оп. 1, од. хр. 2050, арк. 9, 77]. Успішно проходив процес об'єднання дрібних кустарів в артілі: якщо на 1 травня 1921 р. в Харкові працювало 177 кустарів-одинаків, то на початок жовтня 1924 р. вже діяло 977 промислових артілей [16, с. 40].

Активізувалася діяльність Рад по відновленню сільського господарства. В 1923 р. за рішенням губвиконкому в районних центрах були створені райтехнаради, які координували роботу фахівців. Їх систематично інструктували вищестоящі організації, скликалися спеціальні наради, влаштовувалися лекції, бесіди, консультації. Розгорнулася робота по забезпеченню населення літературою з питань сільського господарства. Так, за період з жовтня 1922 р. до вересня 1923 р. губземвідділ здійснив 192 виїзди у райони, під час яких провів 1844 лекції і бесіди для 4862 чол. З метою пропаганди успіхів, досягнутих у сільському господарстві, у серпні — вересні 1923 р. було відкрито 17 районних, а з 10 жовтня — губернську сільськогосподарські виставки. Губернську виставку відвідали 35 тис. чол., кожному району — від двох до 15-ти тис. чол. [19, с. 121, 123—125]. Значну роль у підвищенні сільськогосподарського виробництва відіграло складання районних бюджетів. Усі ці заходи сприяли зростанню трудової активності селян: в 1923 р. посівні площі зросли на 8,5% у порівнянні з 1922 р., причому найбільше — в південних округах, які потерпіли від неврожаю 1921 р. (в Ізюмському — на 15,2%, у Куп'янському на 14,4%). За 1923 р. поголів'я селянської худоби перевищило 1,7 млн. голів [19, с. 117, 271]. Однак в цілому розвиток сільського господарства гальмувався внаслідок дроблення селянських господарств за рахунок утворення нових сімей. Так, на кінець 1923 р. на Харківщині утворилося понад 110 тис. нових дворів, а це привело до того, що на початку 1924 р. на кожний двір припадав мінімальний земельний наділ — 3,5 десятини [24,

оп. 1, од. хр. 2050, арк. 206—209]. У зв'язку з цим постала задача впорядкувати селянське землекористування. У її розв'язанні велику роль відіграла Постанова VIII Всеукраїнського з'їзду Рад про закріплення за кожним селянським двором землі, якою він користувався в момент опублікування Постанови. Виконуючи рішення з'їзду, Ради Харківщини основну увагу в своїй роботі приділили створенню місцевих насінних фондів, організації тяглової сили для господарств, які не мали робочої худоби, поліпшенню якості посівного матеріалу, виділенню землі колгоспам, розплануванню її на поля сівобігу, а іноді і на полоси для кожного двора. Для проведення цієї роботи губвиконком направив на село 125 землемірів-техніків [19, с. 142]. В результаті цих заходів уже в 1924 р. посівні площі Харківщини на 3,3% перевищили довоєнні. Зросли посіви озимої пшениці, кукурудзи і технічних культур. В селянських господарствах на 30% збільшилася кількість плугів і на 95% — сівалок. У 1925 р. селянство одержало 50 тракторів. На площі понад 860 тис. десятин було проведено землевпорядкування [24, оп. 1, од. хр. 2050, арк. 195, 205]. До кінця року 359 колективних господарств Харківщини мали 4,3% землі і 6% населення губернії [13, с. 93]. Значно зросла роль місцевих органів влади. Про це свідчить той факт, що деякі сільради одержали право складання власних прибутково-видаткових кошторисів і бюджетів. Так, тільки в Харківському окрузі в 1925 р. таке право мала 61 сільрада [22, с. 42]. У 1925 р. в середньому на кожну сільраду припадало десять засідань пленуму. Членами міськради протягом місяця проводилося до 165 різних обстежень [22, с. 40, 42].

Таким чином, послідовно втілюючи в життя рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, Ради Харківщини успішно вирішували завдання відбудови народного господарства. До кінця 1925 р. промисловість і сільське господарство губернії було повністю відновлене. Це стало основою переходу до соціалістичної індустріалізації і колективізації сільського господарства.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Чергові завдання Радянської влади. — Повне збір. тв., т. 36, с. 155—195. 2. *Ленін В. І.* Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) 8 березня 1921 р. — Повне збір. тв., т. 43, с. 6—29. 3. *Ленін В. І.* Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня 1921 р. — Повне збір. тв., т. 43, с. 50—64. 4. *Ленін В. І.* Доповідь про продовольчий податок 26 травня 1921 р. — Повне збір. тв., т. 43, с. 277—292. 5. КПСС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій і пленумов ЦК, т. 2, М., Политиздат, 1970. 550 с. 6. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., Держполітвидав УРСР, 1958. 703 с. 7. Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. М., Политиздат, 1957. 859 с. 8. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., Політвидав України, 1977. 60 с. 9. *Кудлай О. С.* Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства (1921—1925 рр.), Харк. обл. вид-во, 1959. 10. *Кучер О. О.* У боротьбі за відбудову народного господарства після

громадянської війни. — В кн.: Комсомол Харківщини. Харк. обл. вид-во, 1958, с. 43—60. 11. *Мигаль Б. К.* Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 рр.), Харків, Вища школа. Вид-во при Харк. ун-ті, 1974. 167 с. 12. *Мищенко А. З., Шиян К. К.* Боротьба робітників Харківщини за підвищення продуктивності праці у відбудовний період 1921—1925. — В кн.: Трудящі Харківщини в боротьбі за відбудову комунізму. Харк. обл. вид-во, 1958, с. 78—109. 13. *Протопопов А. А.* Колхозное строительство на Харьковщине в период восстановления народного хозяйства (1921—1925). Харьков. Изд-во ХГУ, 1957, 21 с. 14. *Черненко Н. В.* Борьба Компартии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг. Киев, 1959. 15. *Шиян К. К.* Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості в 1921—1925 рр. К., Держполітвидав УРСР, 1959. 16. История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. Киев. Главная редакция УСЭ. 1976. 722 с. 17. Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Харків. Прапор, 1970. 803 с. 18. Отчет Харьковского губкома КП(б)У за время от шестой до седьмой губпартконференции. Харьков, Пролетарий, 1923. 121 с. 19. Отчет Харьковского губисполкома восьмому Губернскому съезду Советов. Харьков, Пролетарий, 1923. 351 с. 20. Отчет Харьковского губернского экономического совещания. 1 октября 1921 — 1 апреля 1922 гг. Харьков, Госиздат, 1922. 410 с. 21. Отчет Харьковского окружного исполкома третьему съезду Советов Харьковского округа. Харьков, Пролетарий, 1926. 340 с. 22. Харьковщина в цифрах и фактах. Харьков, Пролетарий, 1928. 50 с. 23. Хозяйство Харьковщины. Харьков. Пролетарий, 1923, № 2—3. 24. Харьковский облгосархив, ф. Р-203.

В. М. АРТЕМЕНКО

КІЛЬКІСНІ І ЯКІСНІ ЗМІНИ В СКЛАДІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1971—1975 рр.

За роки Радянської влади в СРСР склалася соціально-політична і ідейна єдність радянського суспільства, провідною силою якого виступає робітничий клас [6, с. 4]. Питання історії його боротьби і розвитку завжди перебувало в центрі уваги вітчизняної історичної науки. Особливо широко досліджувалася революційно-перетворююча діяльність робітників у період соціалістичного і комуністичного будівництва. Значно менше уваги історики приділяли проблемам внутрікласового розвитку робітничого класу.

На актуальність вивчення змін у соціальній структурі соціалістичного суспільства вказується в матеріалах XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, Постановах ЦК КПРС «Про 60-ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» і інших партійних документах [2, 3, 4, 5].

Питанням соціального розвитку робітничого класу СРСР і його бойового загону — робітничого класу України в період розвинутого соціалізму присвячено ряд монографій [22, 20, 23]. Зроблена також перша спроба дати історіографічний огляд літератури з цього питання [21]. Проте переважна більшість досліджень хронологічно обмежені кінцем восьмої п'ятирічки

і лише в деяких наводяться окремі дані, що характеризують кількісні і якісні зміни у складі робітничого класу в 1971—1975 рр. [17, 19, 15].

В цій статті робиться спроба проаналізувати динаміку соціального розвитку робітничого класу Української РСР в роки дев'ятої п'ятирічки.

У 1971—1975 рр. продовжувалось абсолютне зростання чисельності робітничого класу СРСР, що зумовлювалося розширенням виробництва і збільшенням кількості підприємств.

Такі ж зміни відбулися і у складі робітників України. Так, якщо в 1970 р. у промисловості республіки (без урахування підприємств колгоспів і частини дрібних підсобних підприємств міністерств і відомств) працювало 5033 тис. чоловік, то на кінець п'ятирічки їх кількість зросла відповідно до 5450 тис., або на 8,3% *. Слід відзначити, що в роки восьмої п'ятирічки темпи зростання кількості робітників у промисловості Української РСР були вищими і становили 18,4% [10, с. 83]. Така тенденція характерна для всієї країни. Якщо в 1966—1970 рр. чисельність робітничого класу в СРСР зросла на 13,7%, то в наступне п'ятиріччя — лише на 7,0% [9, с. 210]. Це було викликано в першу чергу підвищенням продуктивності праці, яке передбачалося директивами XXIV з'їзду КПРС і державним планом розвитку економіки країни в 1971—1975 рр. Така політика партії зумовлювалася притаманним для розвитку соціалістичної економіки швидким розвитком продуктивності праці, а також скороченням окремих екстенсивних факторів її зростання [1, с. 75].

Аналіз динаміки кількісних змін у складі робітничого класу за перші чотири роки дев'ятої п'ятирічки (табл. 1) [12, с. 114] свідчить про те, що зниження темпів зростання його чисельності характерне для всіх галузей промисловості. Найбільш динамічно зростала кількість робітників, зайнятих в електроенергетиці, машинобудуванні, металообробці, тобто в тих галузях, які в найбільшій мірі визначають успіх науково-технічного прогресу.

У роки дев'ятої п'ятирічки в Українській РСР обсяг будівельних робіт неухильно зростав, але кількість робітників державних і кооперативних підрядних будівельних і монтажних організацій і ремонтно-будівельних контор скоротилась. Так, якщо в 1971 р. середньорічна чисельність робітників у будівництві становила 1175 тис., то в 1975 р. — 1158 тис. [10, с. 348]. Причина цього явища полягала перш за все в змінах у технічній базі і організації праці на будівництві.

На динаміку кількісних змін в окремих групах робітників, зокрема в житлово-комунальному господарстві і побутовому обслуговуванні населення вирішальний вплив мала програма Комуністичної партії і Радянської держави по підвищенню

* Тут і далі проценти вираховано автором.

Середньорічна кількість промислово-виробничого персоналу по окремих галузях промисловості (тис. чол.)*

Галузі промисловості	Рік				
	1965	1970	1965**	1974	1970**
Вся промисловість	5047	6036	119,6	6454	106,9
в тому числі:					
паливна	600	572	95,3	517	90,4
чорна металургія	452	508	112,4	494	97,2
машинобудування і металообробка	1725	2188	126,8	2520	115,1
лісова, деревообробна і целюлозно-паперова	298	307	103,0	311	101,3
промисловість будівельних матеріалів	356	428	120,2	451	105,4
легка	607	805	132,6	836	103,8
харчова	546	625	114,4	653	104,5

** Примітка: дається у процентному відношенні.

добробуту радянських людей, що здійснювалася в нашій країні в роки дев'ятої п'ятирічки (див. табл. 2) [10, с. 356].

Швидкими темпами зростала чисельність робітників у міжгосподарських підприємствах, організаціях і об'єднаннях, основними пайовиками яких були колгоспи. Якщо в 1970 р. в них було зайнято 15,8 тис. працівників, до того ж більша частина їх (11,6 тис.) виконувала сільськогосподарські роботи, то на кінець 1975 р. на 2238 підприємствах такого профілю працювало 74 тис. чол., менше третини з яких — у сільському господарстві [9, с. 205; 10, с. 267]. Разом з будівельними міжколгоспними організаціями в міжгосподарських підприємствах чисельність працівників зросла з 274 тис. чол. у 1970 р. до 366,1 тис. чол. у 1975 р., або на 33,6% [9, с. 205]. Такий швидкий ріст зайнятих на міжгосподарських підприємствах і в організаціях — характерний для розвитку народного господарства всієї країни [8, с. 309]. Це стало результатом здійснення аграрної політики партії, виробленої на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС і розвинутої в рішеннях партійних з'їздів. Вона спрямована на зміцнення матеріально-технічної бази сільського

* На жаль органами державної статистики при аналізі трудових ресурсів не виділяються дані про чисельність робітників в окремих галузях народного господарства, а наводяться сумарні дані, що включають інженерно-технічних працівників і службовців. Але використання цих матеріалів все ж досить наглядно ілюструє динаміку кількісних змін у робітничому класі республіки, оскільки робітники серед усього промислово-виробничого персоналу становлять абсолютну більшість. Їх питома вага серед працівників, зайнятих у промисловості, пересічно становила 81,7% в 1970 р. і 80,0% в 1975 р. [10, с. 83]. Наведені нижче дані про чисельність інженерно-технічних працівників і службовців у промисловості і будівництві (таблиця 3) дозволяють більш точно визначити абсолютні цифри, що характеризують динаміку кількісних змін у складі робітничого класу Української РСР в 1971—1975 рр.

Середньорічна чисельність робітників і службовців
в окремих галузях народного господарства, тис. чол.

Галузі народного господарства	Рік				
	1965	1970	1965*	1975	1970*
Всього по народному господарству	13397	16200	120,9	18356	113,3
в тому числі:					
сільське господарство (радгоспи і підсобні сільськогосподарські підприємства)	1025	1070	104,4	1190	111,2
лісове господарство	73	69	94,5	73	105,8
транспорт	1314	1502	114,3	1702	113,3
зв'язок	841	1011	120,2	1154	114,1
торгівля, громадське харчування, заготівлі, матеріально-технічне постачання і збут	1129	1464	129,6	1713	117,0
інші види діяльності сфери матеріального виробництва	128	169	132,0	238	140,8
житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування населення	401	540	134,7	701	129,8

* Примітка: дається у процентному відношенні.

господарства, перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної, на поступальний розвиток колгоспно-кооперативної форми власності і зближення її з державною.

Великий загін робітничого класу зосереджується в радгоспному виробництві. Кількість радгоспів в СРСР зросла з 14944 в 1970 р. до 18064 в 1975 р. Збільшення їх кількості характерне і для Української РСР. У 1965 р. в республіці налічувалося 1343 радгоспи, в 1970 р. — 1605, а в 1975 р. — 1763 [8, с. 431]. Це зумовило зростання чисельності працівників і робітників, зайнятих у радгоспному виробництві. З 1970 р. по 1975 р. їх кількість, разом з працівниками, зайнятими на підсобних і інших сільськогосподарських підприємствах, зросла з 1204 тис. до 1355 тис. чол. [10, с. 264, 279].

Значний вплив на динаміку кількісних змін у робітничому класі Української РСР і країни в цілому в роки дев'ятої п'ятирічки мала політика Комуністичної партії і Радянської держави, спрямована на піднесення ефективності народного господарства. Її суть, як вказував Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, полягала в тому, «щоб на кожну одиницю затрат — трудових, матеріальних і фінансових — добитися істотного збільшення обсягу виробництва і національного доходу» [1, с. 75].

Вирішення цієї проблеми зумовлювало зростаючі масштаби підготовки і використання в народному господарстві інженерно-технічних працівників (ІТП). Аналіз даних про динаміку зростання чисельності ІТП у промисловості і будівництві

(таблиця 3) [11, с. 83, 348] переконливо свідчить, що в роки дев'ятої п'ятирічки кількість висококваліфікованих фахівців у народному господарстві збільшувалася швидкими темпами.

Поряд з абсолютним збільшенням кількості ІТП, зростала їх питома вага серед службовців і робітників. Особливо динамічно змінювалась чисельність фахівців сільського господарства в радгоспах. Якщо в 1970 р. у радгоспному виробництві Української РСР працювало 24,1 тис. агрономів, зоотехніків і інженерно-технічних працівників, то в 1976 р. їх кількість зросла до 35,0 тис. чол., або на 45,2% [11, с. 285].

Таблиця 3

Чисельність інженерно-технічних працівників і службовців у промисловості і будівництві серед усього виробничого персоналу, тис. чол.

Галузі народного господарства	1970					1975				
	Робітники і службовці	Службовців, %	ІТП	ІТП до робітників, %	Динаміка зростання ІТП в % до 1965 р.	Робітники і службовці	Службовців, %	ІТП	ІТП до робітників, %	Динаміка зростання ІТП % до 1970 р.
Промисловість	6036	4,0	691	14,0	130,1	6602	3,7	828	15,5	119,8
Будівництво	1612	2,7	146	13,0	148,9	1744	2,9	167	14,4	114,3

Така динаміка зміни чисельності інженерно-технічних працівників характерна для всього народного господарства Радянського Союзу. Так, у промисловості СРСР кількість ІТП зросла з 3687 тис. чол. у 1970 р. до 4287 тис. чол. у 1975 р. [8, с. 210].

В цілому по народному господарству Української РСР динаміка кількісних змін серед робітничого класу і службовців характеризується даними, наведеними в табл. 4 [10, с. 355].

Аналіз цих даних дозволяє зробити висновок про абсолютне збільшення чисельності робітничого класу і зменшення темпів цього зростання (за винятком останнього року п'ятирічки). Питома вага службовців по відношенню до робітників протягом 1971—1975 рр. майже не змінилася. Досить швидко зростала кількість інженерно-технічних працівників.

У роки дев'ятої п'ятирічки зростала питома вага робітничого класу серед усього і зайнятого у народному господарстві населення республіки. В 1975 р. вона становила відповідно 26,3% і 55,5% [10, с. 8, 279, 355]. Така тенденція характерна для усієї країни. Так, робітники разом з сім'ями в 1970 р. становили 56,8% від усього населення, а в 1976 — 61,2% [8, с. 9].

Таким чином, у роки дев'ятої п'ятирічки відбувався не тільки абсолютний приріст робітничого класу, а й збільшувалася його питома вага в соціальній структурі суспільства.

Середньорічна чисельність робітників і службовців
у народному господарстві Української РСР, тис. чол.

Рік	Чисельність робітників і службовців	В % до попереднього року	В тому числі робітників	В % до попереднього року	В тому числі ІТП і службовців	В % до попереднього року	Питома вага ІТП і службовців	Зростання робітничого класу в % до останнього року попередньої п'ятирічки
1965	13397	100,0	9746	100,0	3651	100,0	27,3	100,0
1970	16200	120,9	11602	119,0	4698	128,6	29,0	119,0
1971	16692	103,0	11968	103,1	4724	100,6	28,3	103,1
1972	17144	102,7	12255	102,3	4889	103,5	28,5	105,6
1973	17534	102,2	12480	101,8	5054	103,3	28,8	107,5
1974	17917	102,1	12690	101,6	5224	103,3	29,1	109,3
1975	18356	102,4	12952	102,0	5404	103,4	29,4	111,6

Водночас, у складі робітничого класу відбувалися якісні зміни, що мали вирішальне значення для його дальшого соціального розвитку. Серед них особливо важливими є зміни в рівні освіти і професійно-кваліфікаційній підготовці робітників. Це зумовлювалося, перш за все, розвитком техніко-економічної бази виробництва, впровадженням передових досягнень науково-технічної революції.

Для підвищення рівня освіченості і кваліфікаційної підготовки робітничого класу надзвичайно важливе значення мали рішення XXIV з'їзду КПРС про перехід до загальної середньої освіти і поєднання професійного навчання з середньою освітою. В результаті вирішення цих завдань підвищився освітній рівень робітників, які вперше прийшли на виробництво. Запорукою цього стало завершення в 1971—1975 рр. переходу до загальної середньої освіти. Так, якщо в 1970 р. навчання в середніх навчальних закладах продовжували 82,4% випускників восьмих класів, то в 1975 р. — 97% [14, 10/XII, 1975]. Рік у рік середня школа відігравала все більшу роль у підвищенні загальноосвітнього рівня робітничого поповнення. З 1971 по 1975 рр. в республіці майже в два рази збільшилася кількість шкіл з виробничим навчанням, створено понад 1400 метало- і деревообробних майстерень, більше 3000 кабінетів механізації, автосправи, спецтехнології. У цей же час близько 950 тис. старшокласників навчалися за програмами працівників основ промислового і сільськогосподарського виробництва. Всього за п'ятирічку понад 340 тис. випускників шкіл республіки разом з атестатом зрілості одержали свідоцтво про початкову професійну підготовку [18, с. 33—34].

Зростаючу роль у підготовці кадрів кваліфікованих робітників у роки дев'ятої п'ятирічки відігравали професійно-технічні училища (ПТУ). На кінець 1975 р. в УРСР налічувалося 713 училищ з денною формою навчання. Випуск кваліфікованих робітників, підготовлених у системі ПТУ, зростав з року в рік. Якщо в 1970 р. училища випустили 270,7 тис. чол., то в 1975 р. — 341,5 тис. чол. Усього за п'ятирічку ПТУ підготували 1554,2 тис. чол. [10, с. 370].

Досвід підготовки робітничих кадрів у роки дев'ятої п'ятирічки, як відзначав на XXV з'їзді Комуністичної партії України тов. В. В. Щербицький, показав, «що однією з найбільш ефективних форм підготовки нового поповнення робітничого класу, які повністю виправдали себе, є професійно-технічні училища, які поряд з професією дають молодим робітникам і середню освіту» [3, с. 51].

В Українській РСР мережа цих навчальних закладів зросла з 191 в 1971 р. до 454 в 1975 р., а контингент учнів відповідно збільшився з 26 тис. до 213 тис. чоловік [18, с. 34; 9, с. 369]. Продовжувалася підготовка робітничих кадрів на підприємствах, основними формами якої стали індивідуально-бригадне і курсове навчання. На великих підприємствах створювалися навчальні комбінати. За роки дев'ятої п'ятирічки на підприємствах УРСР було підготовлено і навчено новим професіям 4853 тис. робітників [10, с. 371].

У 1975 р. ЦК КПРС розглянув питання про стан підготовки кадрів безпосередньо на виробництві. У Постанові «Про роботу Міністерства чорної металургії СРСР по підготовці і підвищенню кваліфікації робітничих кадрів на виробництві» Центральний комітет партії відзначив ряд позитивних зрушень у цій справі і вказав на необхідність створення нових і розширення діючих навчальних комбінатів і цехів, вдосконалення методики навчання, поширення наставництва [13, 5/XI 1975]. Ця Постанова стала для партійних і господарських органів країни програмою здійснення професійної підготовки робітників на підприємствах.

Динамічні зміни матеріально-технічної бази промислового і сільськогосподарського виробництва, поява нових професій вимагали піклування не тільки про підготовку кадрів, а й про їх перепідготовку і підвищення кваліфікації. Так, у 1971—1975 рр. підвищили кваліфікацію 12448 тис. робітників [10, с. 371].

Подальшого розвитку набуло навчання робітничої молоді в вечірніх і заочних школах. Кількість випускників цих шкіл у 1974 р. зросла проти 1970 р. майже в 1,5 раза [18, с. 35].

Завдяки проведеній роботі в роки дев'ятої п'ятирічки різко зріс загальноосвітній рівень робітників. Так, у 1975 р. на тисячу робітників вищу і середню (повну і неповну) освіту мали 715 чоловік. В 1974 р. в країні нараховувалося 1,6 млн. робітників

з вищою і середньою спеціальною освітою [15, с. 51]. Ці факти свідчать не тільки про зростання загальноосвітнього і кваліфікаційного рівня робітничого класу, а й про стирання різниці в умовах праці між окремими соціальними групами нашого суспільства.

Оцінюючи соціальний розвиток робітничого класу в період розвинутого соціалізму, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР тов. Л. І. Брежнев підкреслював, що в нашій країні «росте виробничник нового типу, в ньому дедалі гармонійніше поєднується фізична і розумова праця. Це людина з широким професійним кругозором і майстерністю, з глибоким знанням політехнічних основ сучасного виробництва, здатна швидко освоювати найновіші машини і технологічні процеси» [7, с. 43—44].

Натхненний історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС робітничий клас нашої країни вносить вирішальний вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму, яка забезпечує всебічний розвиток радянської людини, досягнення повної соціальної однорідності суспільства.

Список літератури: 1. XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 1. К., Політвидав України, 1971. 568 с. 2. XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 1. К., Політвидав України, 1976. 434 с. 3. XXV з'їзд Комуністичної партії України. Стенографічний звіт. К., Політвидав України, 1976. 649 с. 4. Про 60-ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., Політвидав України, 1977. 32 с. 5. Постановление ЦК КПСС «О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве». — КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 9. М., Политиздат, 1972, с. 342—357. 6. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., Політвидав України, 1977. 60 с. 7. Брежнев Л. І. Промова на XVII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. — Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5. К., Політвидав України, 1976, с. 37—53. 8. Народное хозяйство СССР в 1975 г. Стат. ежегодник. М., «Статистика», 1976. 846 с. 9. Народное хозяйство Украинской РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., «Техніка», 1977. 463 с. 10. Народное хозяйство Украинской РСР у 1975 році. Стат. щорічник. К., «Техніка», 1976. 539 с. 11. Народное хозяйство Украинской ССР в 1975 году. Стат. ежегодник. К., «Техника», 1976. 539 с. 12. Народное хозяйство Украинской РСР у 1974 році. Стат. щорічник. К., «Техніка», 1975. 599 с. 13. Газ. «Правда» (орган ЦК КПРС), 1975, 1977 рр. 14. Газ. «Радянська освіта» (орган Міністерства освіти Української РСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти вищих, середніх і наукових установ), 1975 р. 15. Басенко В. П. Важний фактор соціально-економічного прогресса. О росте образовательного и профессионального уровня рабочего класса в развитом социалистическом обществе. — «Вопросы истории», 1976, № 2, с. 22—35. 19. Куценко В. І. Розвиток народної освіти в Українській РСР в дев'ятій п'ятирічці. — УІЖ, 1976, № 1, с. 27—37. 19. Плисюк В. П. Соціальний розвиток села в умовах розвинутого соціалізму. — УІЖ, 1977, № 1, с. 11—20. 20. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР 1946—1970 рр. Вища

школа, вид-во при Київськ. ун-ті, 1972. 219 с. 21. Романцов В. О. Про стан досліджень структури робітничого класу Української РСР в 1946—1970 рр. — УІЖ, 1974, № 4, с. 140—146. 22. Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества. 1938—1970. М., «Мысль», 1973. 447 с. 23. Шелест Л. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР 1959—1970 гг. Изд-во Днепропетр. ун-та, 1971. 173 с.

Т. Л. СТЕПАНЕНКО, канд. іст. наук

БІБЛІОТЕЧНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ В РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ

У доповіді «Великий Жовтень і прогрес людства» Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев відзначив: «Жовтень, соціалізм збагатили історію людства і досвідом духовного розкріпачення трудящих... Ось чому закономірним продовженням політичної революції в нашій країні стала революція культурна» [5, с. 6, 7].

У здійсненні культурної революції важливу роль відіграли бібліотеки — найбільш масові і доступні центри поширення знань і політичної освіти трудящих.

Основним завданням бібліотек В. І. Ленін вважав організацію пропаганди комуністичних ідей, подання всебічної допомоги державі у зміцненні радянського ладу, в залученні робітників і селян до будівництва соціалізму [1, с. 126, 2, с. 318]. При правильній постановці бібліотечної справи, вказував В. І. Ленін, «народ в сто раз сильніше, швидше, успішніше потягнеться до грамоти, до світла, до знання. Тоді справа освіти піде вперед семимильними кроками» [2, с. 318]. Ці ленінські вказівки нерозривно поєднували бібліотечну справу з боротьбою трудящих за соціалістичні перетворення, визначали роль і місце бібліотек у будівництві нового комуністичного суспільства. Керуючись ленінськими ідеями, КПРС і Радянський уряд на всіх етапах соціалістичного будівництва приділяли велику увагу становленню і розвитку цих закладів культури. Вивчення і узагальнення досвіду їх участі в культурній революції на Україні в роки другої п'ятирічки має значний науково-історичний і практичний інтерес. Саме в цей час бібліотеки розгорнули широку пропаганду суспільно-політичної літератури, різко зросла кількість читачів, що в свою чергу сприяло формуванню масової бібліотеки як одного з важливих і дійових центрів політичної і професійної самоосвіти трудящих.

Питання про розвиток бібліотечної справи на Україні в роки другої п'ятирічки ще недостатньо висвітлено в радянській історичній літературі. В працях І. П. Олійник [17] і В. С. Кисіль [11] дається загальна оцінка ролі бібліотек у культурній революції в цей період. До того ж автори акцентують увагу на діяльності політико-освітніх закладів, а не бібліотек. У статті

М. В. Коломійця [12] показані основні етапи розвитку бібліотечної справи на Україні за всі роки довоєнних п'ятирічок. Але спеціально історія бібліотечного будівництва на Україні в роки другої п'ятирічки ще не розглядалась. Мета цієї статті — висвітлити до деякої міри згадане питання.

Створення широкої мережі бібліотек у місті і на селі вимагало перш за все значних матеріальних затрат держави, громадських організацій і підприємств. Тому XVII з'їзд ВКП(б) прийняв постанову збільшити в другій п'ятирічці асигнування на соціально-культурні заходи, в тому числі і на розвиток бібліотек [3, с. 474].

Підкреслюючи важливість цього рішення, Н. К. Крупська відзначала: «Створення матеріальних передумов — найбільш насущне і невідкладне завдання. Без цього неможливо обслужити маси, які прагнуть оволодіти знаннями, перетворити знання, культуру в зброю нових перемог трудящих. Ці передумови повинні бути створені щоб то не було» [4, с. 432].

Внаслідок вжитих заходів, асигнування на утримання бібліотек і інших культурно-освітніх закладів за роки другої п'ятирічки в союзному бюджеті збільшились з 0,1 млн. крб. до 1,4 млн. крб., або в 14 разів, республіканському — з 17,2 млн. крб. до 44,8 млн. крб., тобто в 2,6 рази [18, с. 28]. Слід також урахувати значні кошти, витрачені господарськими органами, профспілками, а також бюджетом соцстраху. Загалом по країні витрати на соціально-культурні потреби в другій п'ятирічці досягли 110 млрд. крб. проти 24 млрд. крб. у першій п'ятирічці [18, с. 11].

Згідно з рішеннями XVII з'їзду партії ЦВК СРСР 27 березня 1934 р. прийняв постанову «Про бібліотечну справу в СРСР» [20, с. 141], в якій визнав необхідним збільшити мережу бібліотек, відкрити їх для загального користування в усіх відомствах і організаціях. Були визначені завдання по підготовці кадрів бібліотечних працівників, поліпшенню їх матеріального становища, будівництву і оснащенню приміщень сучасним обладнанням і культінвентарем. ЦВК СРСР визначив головний напрям роботи бібліотек: вони мали перетворитися в опорні бази боротьби за підвищення політичного рівня трудящих, мобілізацію їх на розв'язання чергових завдань соціалістичного будівництва. У постанові наголошувалося на необхідності розвитку масових форм бібліотечної роботи.

У відповідь на цю постанову, ЦВК і РНК УРСР у квітні 1934 р. прийняли рішення «Про роботу масових бібліотек» [7, с. 9], яке зобов'язувало Наркомос республіки здійснювати керівництво бібліотеками своєї системи і державний контроль за всіма бібліотеками республіки. З метою поліпшення координації роботи бібліотек всіх відомств при Наркомосі передбачалося утворити Державну бібліотечну раду. Уряд УРСР також звернув увагу Наркомосу на виховання дбайливого ставлення

читачів до книг як соціалістичної власності, на збереження книжкових фондів.

Зазначені постанови союзного і республіканського урядів — свідчення постійної турботи партії про максимальне задоволення зростаючих культурних потреб трудящих. Публікація постанов збіглася з підготовкою до всесоюзного бібліотечного перепису, мета якого полягала не тільки у виявленні кількості бібліотек, але і в широкому розгортанні їх роботи, мобілізації навколо них читацького активу, упорядкування книжкових фондів. З цього приводу Н. К. Крупська писала: «Правильно поставлений перепис бібліотек і опрацювання даних матимуть величезне значення... Рівень його успіху буде показником нашої загальної культурності, зростаючої уваги до бібліотечної справи», [8, 1934, № 9, 10—11].

Перереєстрація бібліотек в УРСР почалася 25 липня 1934 р. Її підсумки свідчили про те, що у республіці в бібліотечній справі відбулися позитивні зрушення. Згідно перепису, на Україні в 1934 р. було 15743 бібліотеки, з загальним книжковим фондом 52 706 099 одиниць, проти 7816 бібліотек з книжковим фондом 15 297 800 одиниць у 1928 р. [10, с. 100; 15, с. 142]. У масових бібліотеках республіки нарахувалось 2 708 570 читачів, тобто 216 чол. на кожну бібліотеку [19, с. 21].

Водночас перепис виявив і серйозні недоліки в організації бібліотечної справи. При відносно швидкому зростанні мережі бібліотек значна їх частина, особливо на селі, не мала достатніх книжкових фондів. Так, кількість масових сільських бібліотек на Україні становила 77% загальної їх чисельності, а книжкові фонди — лише 32%. В середньому на одну міську бібліотеку припадало книжок в 7,01 раза більше, ніж на селі [12, с. 64] *.

Перепис виявив також недоліки в підготовці кадрів бібліотечних працівників. Наприклад, у бібліотеках 40 сільських районів Харківщини працювало 68 чоловік, з яких вищу освіту мав 1 чоловік, середню — 34, початкову — 33. Серед них членів КПРС — 8 чол., ЛКСМУ — 19 чол. Фахова підготовка працівників була недостатньою: короткотермінові курси закінчили лише 17 чоловік [8, 1934, № 3, с. 19]. Слід відзначити, що в цілому по країні близько 60% бібліотекарів не мали спеціальної підготовки. З вищою освітою їх було лише 2,7% [4, с. 327]. За даними перепису, серед кадрів сільських бібліотек початкову освіту мали 54,8%, районних і окружних — 15%, міських — 5% працівників [7, с. 47].

Підсумки перепису загострили увагу на необхідності усунення недоліків у розвитку бібліотечної справи. 25 жовтня 1934 р. у Харкові відбулася Всеукраїнська нарада бібліотекарів [22, оп. 4, д. 45, л. 17], яка відіграла велику роль в органі-

* П. В. Коломієць, на жаль, помилився в порівняльному підрахунку (за його даними — в 5 разів).

зації масового походу за приведення бібліотек республіки в зразковий стан. Здійснення цих заходів збіглося з початком в 1935 р. Всесоюзного конкурсу-змагання на кращу сільську бібліотеку. «Мета конкурсу, — підкреслювала Н. К. Крупська, — розгорнути змагання за кращу організацію бібліотечної справи, за поліпшення якості і розмаху бібліотечної роботи» [8, 1935, № 11, 23]. Конкурс проходив з 15 липня 1935 р. по 1 січня 1936 р. В його організації і керівництві активну участь взяли органи народної освіти, профспілки, комсомол, преса. Тільки за шість місяців змагання в 251 районі України було організовано 37 районних, 624 сільських, 931 колгоспних, 29 радгоспних бібліотек. Колгоспи республіки на комплектування своїх бібліотек виділили близько 1 млн. крб. За цей період комсомол направив на роботу в сільські бібліотеки 529 чоловік. Значно збільшилась і кількість читачів. Наприклад, у Київській області вона зросла з 142266 до 360501 чол. [13, № 10, с. 14]. Бібліотеки систематично поповнювалися суспільно-політичною, сільськогосподарською, технічною і художньою літературою. Завдяки конкурсу в республіці значно зросла матеріально-технічна база сільських бібліотек. За цей період в республіці було створено 1671 бібліотеку, відремонтовано і переведено в нові приміщення — 1552, залучено 952,3 тис. крб. громадських коштів, зібрано 261,7 тис. книг, організовано 1988 пересувок [13, № 3, с. 24].

Всесоюзна нарада, яка підбила підсумки конкурсу (1936 р.), дала високу оцінку діяльності бібліотек України. Разом з бібліотеками РРФСР і Узбекистану вони посіли перше місце [6, с. 330]. 17-ти бібліотекам республіки було присуджено всесоюзну премію, 18 бібліотек — нагороджено преміями Наркомосу УРСР [8, 1936, № 8, с. 7].

Одночасно партійні і радянські органи провели велику роботу по поліпшенню якісного складу працівників бібліотек. У 1933 р. в 11 з 15 технікумів комуністичної освіти відкрились бібліотечні відділення [22, ф. 2605, оп. 4, л. 16]. У 1935—1936 рр. було організовано вісім бібліотечних технікумів, у 1935 р. в Харкові почав функціонувати бібліотечний інститут, а в Києві і Одесі відкрились його філії [8, 1936, № 8, с. 5]. Налагоджувалась курсова підготовка і перепідготовка працівників.

У 1935 р. в усіх обласних центрах України організувались тримісячні курси бібліотекарів для районних бібліотек і бібліотек МТС, у Києві почали діяти всеукраїнські курси бібліотекарів-консультантів низової мережі [16, с. 137].

Результати цієї роботи наведені в таблиці [19, № 1, с. 18, 19].

На короткотермінових курсах підготовлено понад 3000 бібліотекарів.

**Кількість бібліотечних працівників, підготовлених і перепідготовлених
в стаціонарних учбових закладах і на курсах**

Рік	Бібліотечний інститут з філіями	Бібліотечні технікуми	Разом	Підготовлено на курсах	Перепідготовлено	Разом	Всього
1934	21	117	138	685	142	827	965
1935	36	90	126	519	358	877	1003
1936	107	243	350	230	1160	1390	1740
Всього	164	450	614	1434	1660	3094	3708

Отже, вся система державних заходів, незважаючи на труднощі, була спрямована на невинне підвищення кваліфікації бібліотекарів. На жаль у ті роки облік складу кадрів перебував на низькому рівні, тому прослідкувати якісні зміни в бібліотечних кадрах на Україні в 1933—1937 рр. немає змоги.

Удосконалювалась також система комплектування книжкових фондів бібліотек. Постановою ЦВК та РНК УРСР від 4 грудня 1936 р. бібліоколектор передавався книгокультторгу, і на нього були покладені обов'язки планового комплектування фондів усіх бібліотек як через мережу існуючих, так і спеціально утворених бібліотечних магазинів в обласних центрах [22, оп. 4, д. 967, с. 16]. Бібліоколектори здійснювали бібліографічну обробку книг, складали і затверджували рекомендаційні списки, каталоги для комплектування всіх типів бібліотек, на них покладалися також функції контролю і інформації. Завдяки проведеній реорганізації стала більше враховуватися специфіка районів, які обслуговувалися бібліотеками.

Вдосконалювалось керівництво роботою бібліотек. При обласних відділах народної освіти організовувалися бібліотечні сектори, а в штати району і міськвно вводилися бібліотечні інспектори. Це дало можливість узагальнювати і поширювати передовий досвід, погоджувати діяльність бібліотек усіх відомств, поліпшувати обслуговування читачів.

Таким чином, роки другої п'ятирічки на Україні стали періодом інтенсивного формування і розвитку бібліотек нового, соціалістичного типу, покликаних відіграти важливу роль у здійсненні культурної революції в країні. Так, якщо у 1932 р. в республіці налічувалося 10 275 масових бібліотек з книжковим фондом 21 395,4 тис. екз., то в 1937 р. — 16 385 бібліотек з фондом 27 104,3 тис. книг, тобто за п'ятиріччя кількість масових бібліотек зросла на 59,5%, а книжкові фонди — на 26,7% [21, с. 164].

У цілому ж по СРСР мережа бібліотек зросла майже в 2,5 раза і перевищувала в 1937 р. кількість усіх бібліотек царської Росії приблизно в 6 разів [14, 125].

Велике соціальне значення мало те, що користування бібліотеками для трудящих було безкоштовним.

Аналіз книжкових фондів за цей період показує великі кількісні і якісні зміни. Значно зросли фонди соціально-економічної і художньої літератури. Збільшилась кількість книжок українською мовою. Зокрема, в 1935 р. почало виходити нове видання творів В. І. Леніна. На українській мові вийшли друком окремі твори видатних російських класиків — О. М. Горького, О. С. Пушкіна, Л. М. Толстого, М. В. Гоголя, А. П. Чехова та ін. Тільки в 1936 р. українською мовою вийшло книг удвічі більше, ніж за 120 років до Жовтневої революції [16, с. 133].

Значно розширилось видання республіканських, обласних, міських газет та журналів. У 1938 р. в республіці видавалося 254 журнали з тиражем 12183 тис. примірників і 1570 газет тиражем 5810 тис. [15, с. 214]. Загальний тираж книжкової продукції порівняно з 1913 р. збільшився в 7,7 раза, в тому числі українською мовою — в 149,4 раза [15, с. 205]. Усі ці дані — яскраве свідчення постійної турботи партії і уряду про розвиток бібліотек, про перетворення всіх книжкових багатств країни в загальнонародне надбання.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Про завдання публічної бібліотеки в Петрограді. Повне збір. тв., т. 35, с. 126—127. 2. *Ленін В. І.* Про роботу наркомосу. Повне збір. тв., т. 42, с. 310—319. 3. КПСС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій і пленумов ЦК, т. 5, М., 1971, с. 474. 4. *Крупская Н. К.* Педагогические сочинения, т. 7, М., 1959, 751 с. 5. *Брежнев Л. І.* Великий Жовтень і прогрес людства. К., Політвидав України, 1977. 30 с. 6. *Абрамов В. И.* История библиотечного дела в СССР. М., 1970. 441 с. 7. Бібліотечну справу на рівень завдань 2-ї п'ятирічки. Харків, 1934. 28 с. 8. Бібліотека в соціалістичному будівництві. Орган НКО та ВУРПСУ. 1933, 1934, 1935, 1936. 9. *Варфоломеева М. В.* Роль массовых библиотек в культурной революции в СССР (1928—1941). М., 1974. 229 с. 10. Всесоюзная библиотечная перепись 1 октября 1934 г., М., ЦУНХУ Госплана СССР, 1936, т. 1. 307 с. 11. *Кисель В. Е.* Коммунистическая партия — организатор культурного строительства на Украине в годы 2-й пятилетки. Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук, Киев, 1961. 21 с. 12. *Коломієць П. В.* Із історії розвитку бібліотечної справи на Україні. — 36. наукових праць. Державна публічна бібліотека Української РСР. К., 1958, с. 51—79. 13. «Красный библиотекарь» — орган библиотечного управления наркомпроса, Культинспекции ВЦСПС и КПО МУРККА, 1936 с. 14. *Клочко В. Ф.* Культурное строительство в советской деревне в годы 2-й пятилетки. М., 1956. 143 с. 15. Культурное строительство в СССР. Стат. сб. М.—Л., Госполитиздат, 1940. 267 с. 16. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917—1941). Харків, 1968. 177 с. 17. *Олейник И. П.* Подъем материального и культурного уровня рабочего класса УССР в годы 2-й пятилетки. К., 1954, Автореферат, с. 16. 18. Расходы на социально-культурные мероприятия по единому государственному бюджету СССР за I и II-ю пятилетки. М., Госфиниздат, 1939. 30 с. 19. «Радянська бібліотека», 1937. 20. Сборник директив и сводов законов по библиотечной работе, М., 1934, № 18, с. 141. 21. Социалистическое строительство Союза СССР (1933—1938). Стат. сб. Госпланиздат, М.—Л., 1939. 200 с. 22. Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства УССР, ф. 2605.